

“ศาสตร์” จึงไม่มีวิธีการที่แน่นอน และนี่เป็นเหตุหนึ่งที่ริเคอร์นำการอธิบายมาช่วย เนื่องจากการอธิบายเป็น “ศาสตร์” มีวิธีการเป็นขั้นตอนแน่นอน แต่เมื่ออธิบายได้แล้ว ก็ต้องทำความเข้าใจระดับลึกอีกครั้งหนึ่ง ในการนี้ก็ต้องอาศัยจินตนาการอีก เนื่องจากการจะฉายลักษณะการดำรงอยู่ที่เป็นไปได้ของตนในโลกที่เป็นไปได้ที่โครงสร้างของเรื่องเผยก็ไม่มีวิธีการอะไรที่เป็น “ศาสตร์” ให้ใช้อีกเช่นเดียวกัน ดังนั้น การเดาจึงไม่เกี่ยวกับความไม่สามารถในการเข้าถึงเจตนาผู้แต่ง อันที่จริง ริเคอร์ยึดถืออยู่ตลอดเวลาว่าการตีความไม่ใช่การค้นหาเจตนาของผู้แต่ง เนื่องด้วยลักษณะของวาทกรรมทางการเขียนที่มีการทำภาษาให้อยู่นิ่ง

ส่วนประเด็นที่ว่าริเคอร์เห็นว่ามีวิธีแสดงว่าสิ่งที่ได้นำเชื่อถือหรือไม่เพื่อใช้ในการตัดสินระหว่างการตีความหลายแบบนั้น ก็ได้มีนัยว่า ริเคอร์เห็นว่ามีเพียงการตีความเดียวที่ถูกต้อง หากแต่เห็นว่าสามารถกล่าวได้ว่าในบริบทหนึ่ง ๆ อาจมีการตีความที่ดีที่สุดในบรรดาการตีความที่เสนอมารอบคลุมองค์ประกอบย่อยมาจนน้อยเพียงไร ซึ่งต้องอาศัยการพิจารณาถกเถียงกันเหมือนกับที่ผู้พิพากษาพิจารณาการอ้างเหตุผลของทนายฝ่ายโจทก์และจำเลยเพื่อตัดสินคดี⁶⁰

ในการนี้จะเห็นว่าหากมีการเสนอการตีความใหม่พร้อมเหตุผลสนับสนุนที่ดีกว่า การตีความนั้นย่อมเป็นที่ยอมรับ สถานการณ์จึงผันแปรได้เสมอ นอกจากนี้ การตีความมีลักษณะยึดโยงกับบริบทของผู้ตีความ ดังที่กล่าวว่าวาทกรรมทางการเขียนเปิดตัวให้แก่ผู้อ่านไม่จำกัดสถานที่และเวลาดังนั้น หากบริบทเปลี่ยน การตีความก็ย่อมเปลี่ยน ความลึกลับเช่นนี้ตรงข้ามกับความคิดของเจเนลลอสที่ว่า ริเคอร์เห็นว่ามีเพียงการตีความเดียวที่ถูกต้อง

สรุปได้ว่า เจเนลลอสยังเข้าใจความคิดของริเคอร์ไม่เที่ยงตรง รูปแบบที่เจเนลลอสเสนอยังไม่ได้รับประโยชน์จากความคิดของริเคอร์อย่างแท้จริง โดยเฉพาะเรื่องการอธิบาย มีแต่การยืมคำศัพท์มาใช้เท่านั้น ดังนั้น การนำ

⁶⁰ Ricoeur, *Hermeneutics and the Human Science*, p. 215.

รูปแบบของเจเนลลอสไปใช้จึงยังต้องอาศัยการเดาเพียงอย่างเดียวในการนำผลที่ได้จากการทำความเข้าใจตามธรรมชาติไปสะท้อนกับประสบการณ์ส่วนตัว เพื่อให้ได้ความเข้าใจระดับลึก

2. รูปแบบที่พัฒนาโดย ลีนา วิลลุนด์ ลิสเบท ลินคอล์ม และ อุนนี ลินด์สโตรม

เมื่อเทียบกับเจเนลลอสแล้ว รูปแบบที่วิลลุนด์และคณะพัฒนาสามารถเก็บรายละเอียดทฤษฎีของริเกอร์ได้ดีกว่า ข้อสังเกตเกี่ยวกับรูปแบบที่พัฒนามีดังนี้

ประการแรก วิลลุนด์และคณะให้ความสำคัญกับความประสงค์ในการสื่อสารของผู้เล่า ด้วยเกรงว่าหากการตีความไม่ตรงกับที่เขาต้องการจะสื่อ อาจจะมีผลต่อความไว้วางใจต่อผู้วิจัยอันเป็นองค์ประกอบหนึ่งของจริยธรรมนักวิจัย โดยเฉพาะในประเด็นเรื่องการบิดเบือนข้อมูล และ “การละเมิดความเป็นส่วนตัว” (ในกรณีที่มีการตีความเปิดเผยแง่มุมที่ผู้เล่าไม่ต้องการ) จึงกำหนดให้มีการนำผลการตีความมาพิจารณาพร้อมกับบริบทประสบการณ์ชีวิตของผู้เล่า โดยอาจจะให้ผู้เล่าสะท้อนกลับอีกครั้งหนึ่งเพื่อให้ได้ความหมายตามที่ผู้เล่าประสงค์จริง ๆ ขั้นตอนนี้ก็คือข้อดัดแปลงประการหนึ่งที่เสนอขึ้นมานั่นเอง จะเห็นว่าข้อดัดแปลงนี้ไม่เป็นเพียงการวิจารณ์ขั้นตอนการถอยห่างเท่านั้น แต่ยังแสดงว่าวิลลุนด์และคณะดูเหมือนยังติดอยู่กับความคิดที่ว่าเป้าหมายของการทำความเข้าใจคือการเข้าถึงเจตนาหรือจุดประสงค์ของผู้เล่า

อย่างไรก็ตาม มีข้อวิจารณ์ 2 ประการ คือ (1) หากพิจารณาแนวคิดของริเกอร์จะเห็นว่า อันที่จริง แม้มีการนำผลการตีความมาพิจารณาร่วมกับบริบทประสบการณ์ชีวิตของผู้เล่าแล้ว ก็ยังหนีการถอยห่างไปไม่พ้น กล่าวคือ การนำผลการตีความเรื่องเล่าไปให้เจ้าตัวพิจารณาก็เป็นการถอยห่างแบบหนึ่ง เนื่องจากเป็นการสะท้อนให้เห็นความหมายของสิ่งที่เขาเล่า ในฐานะของสิ่งที่ แม้จะกำเนิดมาจากเขาก็ตาม แต่ก็ป็นอิสระไปจากตัวเขา ด้วยการทำให้อยู่นิ่งและได้เปิดตัวให้กับกรอ่านของนักวิจัยแล้ว สิ่งที่เกิด

ขึ้นกับผู้เล่าก็คือการเข้าใจตัวตนในระดับหนึ่ง อย่างไรก็ตาม การที่วิกlund และคณะเห็นว่าผลการทำความเข้าใจต้องตรงกับเจตนาผู้เล่า นั้น อาจมีผลต่อการเข้าใจตัวตนนี้ได้⁶¹

(2) แม้แต่ในขั้นตอนการทำความเข้าใจตามธรรมชาตินั้น ริเกอว์ก็ชี้ว่า แม้บุคคลจะทำความเข้าใจกับการกระทำของตนเอง เขาก็ต้องถอยห่างจากสิ่งที่ทำไปแล้วเสียก่อน และไตร่ตรองเกี่ยวกับสิ่งที่ทำราวกับว่าเป็นการกระทำของบุคคลอื่น⁶² หากไม่สามารถรักษาท่าทีการถอยห่างนี้ได้ ในที่สุดก็จะทำให้ผลการทำความเข้าใจยืนยันตัวตนที่ “หลงตัวเอง” (narcissistic ego)⁶³ หรืออคติจากโครงสร้างทางอำนาจของสังคม หรืออีกนัยหนึ่ง ยังติดอยู่กับกรอบความเข้าใจความเป็นจริงประจำวัน⁶⁴ อันจะทำให้ไม่สามารถเข้าใจในสิ่งที่กระทำได้ อย่างไรก็ตาม มีประเด็นว่าการที่วิกlund และคณะกำหนดให้ผลการตีความเป็นไปตามประสงค์ของผู้เล่าเช่นนี้ อาจจะส่งผลให้ไม่สามารถเข้าใจเรื่องเล่าได้

อย่างไรก็ตาม มีข้อเตือนเล็กน้อยว่า เวลาที่กล่าวว่าควรให้ผู้เล่าได้ตรวจสอบผลการตีความนั้น วิกlund และคณะนั้นอาจจะมีได้กำลังกล่าวถึงผลการตีความ แต่กล่าวถึงการปฏิสัมพันธ์กับผู้ถูกศึกษา อันเป็นปัจจัยที่ช่วยรักษาความเข้าใจเข้าใจระหว่างกัน เนื่องจาก (ก) ในการวิจัยของพวกเขา มิได้มีการนำผลการตีความกลับไปให้ผู้เล่าสะท้อนกลับทุกครั้ง (ดูเชิงอรรถ 33) ซึ่งคาดว่าอาจจะนำกลับไปสะท้อนเฉพาะกรณีที่เกรงว่าจะเกิดการผิดใจกันระหว่างนักวิจัยและผู้เล่า

⁶¹ ทั้งนี้มีประเด็นเกี่ยวข้องย่อยอีกประการหนึ่ง กล่าวคือ สังเกตได้ว่า วิกlund และคณะเสนอข้อดัดแปลงนี้เพื่อแก้ปัญหาการถอยห่างที่พวกเขาระบุว่าเกิดในขั้นตอนการอธิบาย (Wiklund, Lindholm, and Lindström, *Nursing Inquiry* 9, 2 (2002): 123.) แต่ในการนำข้อดัดแปลงไปใช้กลับนำไปใช้ในทุขั้นตอน ไม่ใช่เฉพาะขั้นตอนการอธิบายด้วยการวิเคราะห์เชิงโครงสร้าง

⁶² Ricoeur, *Hermeneutics and the Human Science*, p. 214.

⁶³ คำนี้มีได้ความหมายทั่วไป แต่มีความหมายถึงการยึดติดความคิดเกี่ยวกับอัตลักษณ์ เช่น เห็นว่าตนเป็นคนมีปมด้อย หรือเห็นว่าเป็นคนที่ต้องช่วยคนอื่นตลอด (...to find only oneself in a text, to impose and rediscover oneself." - Ibid., p. 191.)

⁶⁴ Ibid.

และ (ข) อาจมีความกำกวมกับคำว่า “validate” ที่ใช้ กล่าวคือ วิกิลด์และคณะกล่าวว่า การนำการตีความไปให้ผู้เล่าสะท้อนเป็นการ “validate” ผลการตีความ นอกจากคำนี้จะมีความหมายอย่างที่ใช้มาตลอด ช้างตันว่า “แสดงว่าใช้ได้หรือไม่” แล้ว ยังอาจหมายความว่าผู้เล่าให้การรับรองในลักษณะของท่าที่เข้อกเข้าใจ ไม่ประท้วง อันเป็นการรับประกันว่าจะไม่มีความบาดหมางหรือการประท้วงหลังการเสนองานวิจัย

กระนั้นก็ดี ยังไม่ชัดเจนว่าหากเป็นเช่นนั้นจริง และผู้เล่าเกิดประท้วง ผลการตีความขึ้นมา จะมีการปรับการตีความหรือไม่ ถ้าหากมี ก็จะทำให้เกิดปัญหาตามที่วิจารณ์ใน (2) ช้างตัน แต่ถ้าหากไม่มี ก็จะทำให้เกิดปัญหาความบาดหมาง ดังนั้น จึงมีข้อเสนอแนะว่าในการวิจัยลักษณะนี้อาจจะต้องมีการทำความเข้าใจระหว่างนักวิจัยและผู้เล่าว่าจะเป็นการเรียนรู้ไปพร้อมกัน เหมือนกับนักจิตวิทยากับผู้ใช้บริการที่มีการให้ผู้ใช้บริการเล่าเรื่องและนักจิตวิทยาก็คอยชี้ประเด็นเพื่อให้ผู้ใช้บริการเกิดการเรียนรู้เกี่ยวกับปัญหาของตน แต่ก็ยังมีปัญหาว่า (ก) ในหลายกรณี ผู้ถูกศึกษาต่างกับผู้ใช้บริการทางจิตวิทยาตรงที่พวกเขาไม่คิดว่าตนมี “ปัญหา” ที่จะทำให้ต้องเรียนรู้เกี่ยวกับตัวเอง (ข) นักจิตวิทยาไม่จำเป็นต้องบอกทุกอย่างเกี่ยวกับตัวผู้ใช้บริการแก่เจ้าตัว แต่จะบอกเฉพาะสิ่งที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น แต่ในการวิจัยต้องมีการเปิดเผยข้อมูลการตีความทั้งหมด

ประเด็นที่ตามมาก็คือว่า เป้าหมายในการวิจัยอาจจะเป็นไปเพื่อการเข้าใจผู้เล่า ซึ่งอาจเป็นผู้ป่วยหรือญาติผู้ป่วย ดังนั้น การนำไปให้ผู้เล่าสะท้อนกันจะเป็นสิ่งที่ดี เนื่องจากจะเป็นการทำให้แน่ใจว่าเข้าถึงความเป็นไปของตัวผู้เล่าเอง อย่างไรก็ตาม ปัญหาก็คือว่าบุคคลอาจไม่เข้าใจตนเองอย่างแท้จริง ด้วยถูกรวบงำด้วย “ความหลงตัวเอง” หรือโครงสร้างทางอำนาจ ดังนั้น การปรับการตีความเรื่องเล่าเพื่อให้ตรงกับที่ผู้เล่าต้องการจึงอาจจะส่งผลให้ไม่สามารถเข้าใจผู้เล่าได้ โดยเฉพาะกรณีที่ผู้เล่าต้องการคงภาพลักษณ์ของตนเพื่อผลอะไรบางอย่าง เช่น ต้องการให้คนรับรู้ว่าคุณอ่อนแอเพื่อรับความเอาใจใส่

ประการต่อไป ในขั้นตอนของการอธิบายนั้น วิกิลด์และคณะเลือกที่จะใช้วิธีการวิเคราะห์โครงเรื่องแทนวิธีการของโครงสร้างนิยม ทั้งนี้ ใน

ระดับหนึ่งถือว่ามีเหตุผลรับฟังได้ เนื่องจากการใช้สิ่งที่เป็นเทคนิคเครื่องมือ จะช่วยให้เกิดการถอยห่าง อย่างไรก็ตาม อาจกล่าวได้ว่าไม่เพียงพอ เนื่องจาก สำหรับทฤษฎีของริเกอร์แล้ว การใช้วิธีของโครงสร้างนิยมมีนัยสำคัญ เนื่องจากโครงสร้างที่ได้จากการวิเคราะห์ ไม่เพียงแต่จะมีบทบาทในการ อธิบายว่าความหมายระดับพื้นผิว หรือโลกที่สร้างโดยเรื่องเล่า อันได้แก่ในชั้น ตอนการตีความตามธรรมชาตินั้น เกิดขึ้นได้อย่างไรเท่านั้น หากแต่ยังมี บทบาทในการสร้างโลกที่เป็นไปได้ผ่านทางการอ้างถึง (reference) ของ หน่วยบนโครงสร้าง (มีลักษณะคล้ายกับแกนความคิดหลักที่วิเคราะห์ตาม วิธีที่ลินด์เซธและนอร์เบอร์กใช้) ดังนั้น ข้อดัดแปลงของวิกุลด์และคณะจึง มีปัญหาตรงที่ขาดสิ่งที่จะทำหน้าที่ในการอ้างถึง เนื่องจากการวิเคราะห์แบบ ไวท์เป็นการหารูปแบบล้วน ๆ ดังนั้น รูปแบบที่หาได้จึงไม่มีองค์ประกอบที่จะอ้างถึงโลกที่เป็นไปได้

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งเกี่ยวกับการวิเคราะห์หาโครงสร้างระดับลึกซึ่ง วิกุลด์และคณะเห็นว่าเป็นการค้นหาอุปลักษณ์ คือ ปัญหาของประเด็นนี้ เกี่ยวพันกับประเด็นข้างต้น ตรงที่เป็นการมองข้ามบทบาทของโครงสร้างที่ หาได้ด้วยวิธีการของโครงสร้างนิยม กล่าวคือ ริเกอร์ได้เปรียบเทียบเรื่องเล่า (หรือตัวบท) ว่ามีลักษณะบางอย่างเหมือนอุปลักษณ์ที่เกิดจากธรรมชาติ ของภาษาที่มีหลายความหมาย อุปลักษณ์มีรูปแบบบางอย่างคงตัว แต่ กลับสามารถผันแปรการอ้างถึงไปได้ตามแต่ละบริบท⁶⁵ เช่นเดียวกันตัวบทมี รูปแบบบางอย่างคงตัว รูปแบบนั้นคือโครงสร้างที่หาได้ด้วยวิธีการของ โครงสร้างนิยม ซึ่งโครงสร้างนี้สามารถผันแปรการอ้างถึงได้ไปตามผู้อ่าน เพราะโครงสร้างอ้างถึงโลกที่เป็นไปได้ ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของความเข้าใจที่มี มาก่อนของผู้อ่านแต่ละคนที่ยินดีติดตามโครงสร้างนั้น

ดังนั้น จึงต่างจากที่วิกุลด์และคณะเข้าใจว่า การวิเคราะห์โครงสร้าง ระดับลึกเป็นการหาอุปลักษณ์แทนที่จะเป็นการหาโครงสร้างที่พบได้ด้วยวิธี การของโครงสร้างนิยม นอกจากนี้ การที่วิกุลด์และคณะกำหนดให้หา

⁶⁵ Ibid., pp. 169 - 171.

อุปลักษณะในขั้นตอนนี้ทำให้การประยุกต์ใช้รูปแบบที่พวกเขาพัฒนามีข้อติดขัดตรงที่ว่า การหาอุปลักษณะไม่มีขั้นตอนวิธีการ

3. รูปแบบที่พัฒนาโดย แอนเดอส์ ลินด์เซธ และ แอสทริด นอร์เบอร์ก

เมื่อเปรียบเทียบดูแล้วจะเห็นว่า รูปแบบที่พัฒนาโดยลินด์เซธและนอร์เบอร์ก มีขั้นตอนสอดคล้องกับกระบวนการตีความในทฤษฎีของริเกอร์มากที่สุด อย่างไรก็ตาม ข้อสังเกตเกี่ยวกับรูปแบบนี้มีดังนี้

วิธีการของลินด์เซธและนอร์เบอร์กนั้นมีการผสมผสานระหว่างแนวคิดและวิธีการวิจัยทางปรากฏการณ์วิทยาของ แมกซ์ แวน มาเนน (Max van Manen)⁶⁶ และทฤษฎีการตีความของริเกอร์ วิธีการที่แวน มาเนนเสนอนั้นเน้นการหาแกนความคิดหลักควบคู่ไปกับกิจกรรมการเขียนของผู้วิจัย ซึ่งจะเห็นได้ว่าทั้งสองประการปรากฏในวิธีการที่ลินด์เซธและนอร์เบอร์กนำเสนอ นอกจากนี้ วิธีการวิเคราะห์แกนความคิดหลักก็เป็นวิธีที่เรียกว่า “detailed or line-by-line approach” ซึ่งพัฒนามาจากแวน มาเนน⁶⁷

นอกจากนี้ จะเห็นได้ว่าสำหรับลินด์เซธและนอร์เบอร์ก เป้าหมายของการตีความคือการค้นหาสาระัตถะโดยอาศัยการวิเคราะห์แกนความคิดหลักดังที่เห็นในตัวอย่างว่าในที่สุดแล้วคำตอบที่ได้ในการวิจัยคือข้อความบรรยายที่ว่า “ความรู้สึกแบบอยู่บ้านคือประสบการณ์ที่คล้ายกับการได้รับการปลอบประโลม” อันเป็นข้อความที่ระบุสาระัตถะของประสบการณ์ชีวิตที่ศึกษา สอดคล้องกับที่แวน มาเนนกล่าวว่า เป้าหมายของการศึกษาทางปรากฏการณ์วิทยาคือการหาความหมายของประสบการณ์ชีวิตว่าประสบการณ์ชีวิตหนึ่ง ๆ มีความหมายอย่างไร ซึ่งความหมายในที่นี้มี

⁶⁶ เช่น *Researching Lived Experience: Human Science for an Action Sensitive Pedagogy*

⁶⁷ van Manen, *Researching Lived Experience: Human Science for an Action Sensitive Pedagogy*, p. 93.

ลักษณะเป็นสารัตถะ กล่าวคือ มันเป็นสิ่งที่ทำให้สิ่งหนึ่งเป็นอย่างที่มันเป็น⁶⁸ เป้าหมายในการวิจัยเช่นนี้พบได้ในงานวิจัยต่างๆ ที่นำวิธีการแบบของลินด์เชธ และนอร์เบอร์กไปใช้ นั่นคือ จะตั้งคำถามการวิจัยว่า “อะไรคือความหมายของ...” เช่น “อะไรคือความหมายของการเป็นผู้ดูแลผู้ป่วยออทิสติก”⁶⁹

ในเมื่อลินด์เชธและนอร์เบอร์กจะได้รับอิทธิพลจากแวน มาเนนมาก เช่นนี้ แล้วทำไมจึงหันมาสนใจริเกอร์ จนกระทั่งถึงกับกล่าวว่าได้พัฒนารูปแบบการวิจัยบนพื้นฐานทฤษฎีของริเกอร์ เมื่อพิจารณาดูจะคล้ายกับว่า ลินด์เชธและนอร์เบอร์กนำวิธีการของแวน มาเนนมาจัดเป็นขั้นตอนด้วยแนวคิดที่ได้จากขั้นตอนกระบวนการตีความของริเกอร์ อันจะทำให้สะดวกต่อการวิจัย ทั้งนี้ เนื่องจากวิธีการของแวน มาเนนประกอบด้วยวิธีการที่ไม่จำเป็นต้องเป็นลำดับขั้นตอน แต่สามารถปฏิบัติหลายวิธีการได้ในเวลาเดียวกันหรือแม้แต่สลับกันไปมา⁷⁰

ในขั้นนี้ ผู้เขียนเพียงขอตั้งข้อสังเกตว่ารูปแบบที่พัฒนาโดยลินด์เชธ และนอร์เบอร์กจะใช้ประโยชน์อื่นๆ จากทฤษฎีของริเกอร์ได้มากน้อยเพียงไร เนื่องจากดังที่เห็นแล้วว่าเป้าหมายของการตีความในทัศนะของริเกอร์นั้นคือการเห็นลักษณะการดำรงอยู่ที่เป็นไปได้ที่ฉายออกมาจากความเข้าใจที่มีมาก่อนของผู้ตีความ มิได้มุ่งหาสารัตถะของสิ่งอื่น อย่างไรก็ตาม ยังมี

⁶⁸ Ibid., pp. 9 - 11.

⁶⁹ O. Hellzen and K. Asplund, Being in a fragmented and isolated world: interviews with carers working with a person with a severe autistic disorder, *Journal of Advanced Nursing* 37, 4 (2001): 346 - 354.

⁷⁰ van Manen, *Researching Lived Experience: Human Science for an Action Sensitive Pedagogy*, p. 34. ทั้งนี้ วิธีการวิจัยที่แวน มาเนนเสนอประกอบด้วย

- * การหันหาธรรมชาติของประสบการณ์ชีวิต (turning to the nature of lived experience)
- * การสำรวจประสบการณ์อย่างที่มีในชีวิตเรา (investigating experience as we live it)
- * การไตร่ตรองหาแก่นความคิดสำคัญที่เป็นสารัตถะ (reflecting on essential themes)
- * การใช้ศิลปะการเขียนและเขียนซ้ำ (the art of writing and rewriting)
- * รักษาความสัมพันธ์ให้แนบแน่นและคงหันหาต่อประสบการณ์นั้น (maintain a strong and oriented relation)

* สร้างสมดุลให้กับบริบทการวิจัยด้วยการพิจารณาส่วนย่อยและองค์รวม (balancing the research context by considering parts and whole) (Ibid., pp. 30 - 31.)

อาจกล่าวได้ว่าการหาสารัตถะเช่นนี้ขัดกับทัศนะของริเกอร์ เนื่องจาก (1) ประสบการณ์ชีวิตไม่ใช่สิ่งภายนอก แต่เป็นส่วนหนึ่งของตัวเรา การหาสารัตถะของสิ่งนี้จึงสัมพันธ์กับตัวตน และ (2) สำหรับแวน มาเนน สารัตถะนั้นมีรากอยู่ในความเข้าใจที่มีมาก่อน แต่โดยทั่วไปคนจะมองข้ามไปในการดำเนินชีวิตประจำวัน จึงต้องใช้วิธีการทางปรากฏการณ์วิทยาวิเคราะห์ออกมาให้เห็นชัด และสารัตถะก็มีหน้าที่ในการนิยามประสบการณ์เฉพาะต่าง ๆ⁷¹ ดังนั้น ในส่วนหนึ่งก็น่าจะกล่าวได้ว่าสารัตถะที่พบก็คือการดำรงอยู่ที่เป็นไปได้

อย่างไรก็ตาม ในที่นี้เป็นการตีความ แวน มาเนน ตามความเข้าใจของผู้เขียน ซึ่งอยู่บนพื้นฐานที่ว่าในทางหนึ่ง แวน มาเนนกล่าวว่า สารัตถะมีอยู่ใน “โลกชีวิต” (lifeworld)⁷² ในอีกทางหนึ่ง เขากล่าวว่าวิธีการทางปรากฏการณ์วิทยาที่ใช้เพื่อค้นหาสารัตถะนี้ มีหน้าที่อย่างหนึ่งในการ “ใส่วงเล็บ” ความเข้าใจที่มีมาก่อน⁷³ อย่างไรก็ตาม เขาใช้ “ความเข้าใจที่มีมาก่อน” ในความหมายที่แคบ กล่าวคือ หมายถึงฐานคติที่ยึดถือไว้และมีอิทธิพลต่อการบิดเบือนการรับรู้สิ่งที่ศึกษา⁷⁴ ดังนั้น หากเราเข้าใจ “ความเข้าใจที่มีมาก่อน” ตามความหมายที่ใช้มาแต่ต้น ก็น่าจะกล่าวได้ว่า สารัตถะมีรากอยู่ในความเข้าใจที่มีมาก่อน ดังที่ริเกอร์กล่าวว่า ความเข้าใจที่มีมาก่อนก็คือ “โลกชีวิต”⁷⁵ กระนั้นก็ดี หากต้องการคำตอบที่แน่นอน ต้องมีการอภิปรายเปรียบเทียบระหว่างริเกอร์และแวน มาเนนต่อไป ซึ่งไม่ได้อยู่ในขอบเขตของงานชิ้นนี้

⁷¹ Ibid., pp. 9 - 10.

⁷² Ibid., pp. 9 and 10 - 11.

⁷³ Ibid., p. 47.

⁷⁴ Ibid., p. 46.

⁷⁵ Ricoeur, *Hermeneutics and the Human Science*, p. 141. ทั้งนี้ ดูตัวอย่างการกล่าวถึงปัญหาระหว่างแวน มาเนน และแนวคิดเรื่องความเข้าใจที่มีมาก่อนใน V. Fleming, U. Gaidys and Y. Robb, Hermeneutic research in nursing: developing a Gadamerian-based research method. *Nursing Inquiry* 10, 2 (2003): 113 - 120.

สรุป

นักวิจัยทั้งสามกลุ่มข้างต้นที่ได้นำวิธีการของริเกอร์ไปปรับใช้ต่างก็พอใจกับผลที่ได้ อย่างไรก็ตาม การจะชี้ประโยชน์ของการปรับใช้ทฤษฎีของริเกอร์จากผลที่ได้จากการปรับใช้มีความซับซ้อนบางประการ กล่าวคือ (ก) เป็นปรากฏการณ์ปกติที่การเข้าไปพูดคุยหรือคลุกคลีกับผู้ถูกศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้วยท่าทีของนักวิจัยที่ใคร่รู้จักเข้าใจประสบการณ์ของผู้ถูกศึกษา จะนำมาซึ่งความรู้สึกเข้าใจในตัวผู้ถูกศึกษา ไม่ว่าจะใช้วิธีการใดในการวิเคราะห์ตีความเรื่องเล่าที่ได้ก็ตาม (ข) การพิจารณาที่ความเข้าใจที่ได้ยังทำให้ต้องหวนกลับไปพิจารณาเปรียบเทียบกับความหมายของ “ความเข้าใจ” หรือ เป้าหมายการตีความอีกครั้งหนึ่ง กระนั้นก็ดี เราสามารถชี้ชัดประโยชน์ของทฤษฎีของริเกอร์ได้ว่าเป็นเรื่องของลำดับขั้นตอนและวิธีการอธิบายในฐานะขั้นตอนหนึ่งในกระบวนการตีความ

กล่าวคือ เหตุผลสำคัญที่สุดที่ทำให้คนสนใจนำทฤษฎีของริเกอร์มาใช้น่าจะมาจากการที่ริเกอร์มีแนวคิดเกี่ยวกับลำดับขั้นตอนการตีความที่ชัดเจนผนวกกับการนำขั้นตอนการอธิบายมาเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการตีความ ซึ่งนักวิจัยคาดหวังว่าขั้นตอนดังกล่าวจะช่วยให้ผู้วิจัยหลุดพ้นจากการหาความหมายเชิงพื้นผิวและมุมมองดั้งเดิมจากความเข้าใจที่มีมาก่อนของตน ประโยชน์ของลำดับขั้นตอนและการอธิบายนี้ปรากฏชัดเจนในกรณีของวิกุลนด์และคณะ และลินด์เซธและนอร์เบอร์ก ซึ่งสามารถดำเนินการตีความได้อย่างเป็นระบบ ในขณะที่เจเนลลอสซึ่งมิได้นำวิธีการวิเคราะห์โครงสร้างเข้ามาใช้ ยังคงต้องใช้วิธีการ “เดา” โดยอาศัยความเข้าใจที่มีมาก่อนของตน กระนั้นก็ดี แม้วิกุลนด์และคณะ และลินด์เซธและนอร์เบอร์กเองก็ยังไม่ได้ใช้ประโยชน์จากทฤษฎีของริเกอร์อย่างเต็มที่ ดังที่เห็นจากประเด็นการวิเคราะห์โครงสร้างและการใช้อุปลักษณะของวิกุลนด์และคณะ และการมุ่งหาสาระสำคัญของลินด์เซธและนอร์เบอร์ก

การนำทฤษฎีของริเกอร์มาใช้ได้ไม่เต็มที่เช่นนี้มีเหตุเนื่องมาจากข้อจำกัดด้านต่าง ๆ เช่น อิทธิพลทางความคิดจากนักปรัชญาหรือนักวิจัยทาง

ปรากฏการณ์วิทยาคนอื่น ๆ ที่มาแทรกแซงความเข้าใจทฤษฎีของริเกอร์ เช่น กาดาเมอร์ และแวน มาเนน หรือลักษณะการทำงานวิจัยที่มีข้อกำหนดเงื่อนไข เช่น จริยธรรมนักวิจัย หรือการต้องแสดงว่างานวิจัยให้คุณูปการอะไรต่อวงวิชาการที่ทำให้ต้องมีการทบทวนวรรณกรรมในขั้นตอนสุดท้ายจนกระทั่งดูเหมือนว่าการเข้าใจตัวตนจะถูกบดบังหรือหายไป และยังทำให้เน้นการเกิดความเข้าใจและการเปลี่ยนแปลงท่าทีในตัวผู้ใช้งานวิจัยที่ได้มีส่วนร่วมใด ๆ ในกระบวนการตีความ

นอกจากนี้ ผู้เขียนพบว่ามียางจุดที่น่าสนใจศึกษาต่อ ได้แก่ ความเป็นไปได้ของการนำอุดมคติวิจารณ์เข้ามาเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการตีความข้อมูล หรือวิธีการตีความวาทกรรมที่ถูกทำให้อยู่นิ่งในลักษณะอื่น ๆ นอกจากการเขียน เช่น การถ่ายทำเป็นวิดีโอ หรือสถานะของเรื่องเล่าที่สร้างขึ้นจากการสัมภาษณ์หลาย ๆ ครั้ง อันเนื่องมาจากข้อจำกัดการวิจัย หรือความเป็นไปได้ในการนิยาม “ตัวตน” ใน “ความเข้าใจตัวตน” ให้ชัดเจนขึ้นสำหรับการวิจัยที่ผู้ใช้ประโยชน์จากงานวิจัยมิใช่ตัวผู้วิจัยเองเท่านั้น แต่รวมถึงคนในวงการ ซึ่งจัดเป็น “ตัวตน” ได้เช่นกัน

ทั้งนี้ ดังที่กล่าวแล้วว่าในที่นี้ว่า การพิจารณายังไม่ครอบคลุมที่มีอยู่ทั้งหมด กล่าวคือ สำหรับรูปแบบที่พัฒนาที่มหาวิทยาลัยแถบสแกนดิเนเวียพิจารณาเฉพาะของลินด์เซธและนอร์เบอร์กเท่านั้น และยังไม่ได้พิจารณา รูปแบบในงานของ Fredriksson and Linströmb (2002) และอาจจะมียางอื่น ๆ ที่ผู้เขียนสืบค้นไม่ถึงอีกด้วย

ดังนั้น สำหรับผู้ที่ยังเห็นความสำคัญของริเกอร์ ที่จะมีได้ต่อการวิจัยเชิงคุณภาพเช่นนี้ การนำประเด็นต่าง ๆ เหล่านี้มาร่วมพิจารณาเพื่อพัฒนารูปแบบการตีความต่อไปน่าจะเป็นเรื่องที่น่าสนใจ

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

ปกรณัม สิงห์สุริยา. *ความจริงของเรื่องเล่าทางศาสนา*. วิทยานิพนธ์
ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญาคณะอักษร-
ศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540.

ภาษาอังกฤษ

- Alvesson, M., and Skoldberg, K. *Reflexive Methodology: New Vistas for Qualitative Research*. London: SAGE Publications, 2000.
- Clark, S.H. *Paul Ricoeur*. London: Routledge, 1990.
- Dauenhauer, B. Paul Ricoeur. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. [Online]. 2002 Available: <http://plato.stanford.edu/entries/ricoeur/>.
- Fleming, V., Gaidys, U., and Robb, Y. Hermeneutic research in nursing: developing a Gadamerian-based research method. *Nursing Inquiry* 10, 2 (2003): 113 - 120.
- Geanellos, R. Hermeneutic philosophy. Part I: Implications of its use as methodology in interpretative nursing research. *Nursing Inquiry* 5 (1998): 154 - 163.
- Geanellos, R. Hermeneutic philosophy. Part II: A nursing research example of the hermeneutic imperatives to address forestructures/ preunderstandings. *Nursing Inquiry* 5 (1998): 238 - 247.
- Geanellos, R. Exploring Ricoeur's hermeneutic theory of interpretation as a method of analysing research texts. *Nursing Inquiry* 7, 2 (2000): 112 - 119.
- Hellzen, O., and Asplund, K. Being in a fragmented and isolated world: interviews with carers working with a person with a severe autistic disorder. *Journal of Advanced Nursing* 37, 4 (2001): 346 - 354.

- Lindseth, A., and Norberg, A. A phenomenological hermeneutical method for researching lived experience. *Scandinavian Journal of Caring Sciences* 18 (2004): 145 - 153.
- Pejlert, A., Norberg, A., and Asplund, K. From a psychiatric ward to a home-like setting: the meaning of caring as narrated by nurses. *Journal of Clinical Nursing* 9, 5 (2000): 689 - 700.
- Ricoeur, P. *Hermeneutics and the Human Sciences*. Trans. John Thompson. New York: Cambridge University Press, 1981.
- Stiver, D.R. *The Philosophy of Religious Language: Sign, Symbol, and Story*. Cambridge: Blackwell, 1996.
- Taylor, C. Narrating practice: reflective accounts and the textual construction of reality. *Journal of Advanced Nursing* 42, 3 (2003): 244 - 251.
- van Manen, M. *Researching Lived Experience: Human Science for an Action Sensitive Pedagogy*. New York: The State University of New York Press, 1990.
- Wiklund, L., Lindholmb, L. and Lindströmb, U.A. Hermeneutics and narration: a way to deal with qualitative data. *Nursing Inquiry* 9, 2 (2002): 114 - 125.

“สัมพันธบท” และการเข้าถึง ความจริงกรณีปัญหาเชื่อนปากมุล*

สุรสม กฤษณะจุฑะ**

บทคัดย่อ

บทความนี้ได้ประยุกต์ใช้โมเดล “สัมพันธบท” มาวิเคราะห์ความขัดแย้งกรณีเชื่อนปากมุล ข้อโต้แย้งหลักคือ ปัญหาเชื่อนปากมุลไม่ใช่ปัญหาในระดับการจัดการทรัพยากรเท่านั้น หากเป็นปัญหาการเมืองของการผลิตสร้างและการจัดการความจริงในสังคมไทยด้วย ในที่นี้ได้ชี้ให้เห็นกลไกในการจัดการความจริงสองประการด้วยกันคือ ประการแรก ความจริงในกรณีเชื่อนปากมุลถูกสร้างขึ้นภายใต้กรอบความรู้ที่แตกต่างกัน ฝ่ายสนับสนุนและฝ่ายคัดค้านเชื่อนปากมุลต่างพยายามสร้าง “วาทกรรม” ของตนเองขึ้นมาเพื่อปะทะแข่งขันกัน อย่างไรก็ตาม วาทกรรมของทั้งสองฝ่ายไม่ได้แยกออกจากกันอย่างเด็ดขาด แม้ว่าจะมีการโต้แย้งกันก็ตาม แต่อีกด้านหนึ่งก็เป็นการอ้างอิงและหยิบยืมวาทกรรมของกันและกัน ทั้งหมดนี้ทำให้ความจริงในกรณีเชื่อนปากมุลซับซ้อนและลื่นไหลยิ่ง ประการที่สอง สังคมไทยไม่ได้ให้ความสำคัญกับการ

* ปรับปรุงจาก “การเมืองวัฒนธรรมของความเป็นอื่นในพื้นที่สื่อ: การต่อสู้ทางวาทกรรมว่าด้วยพลังงาน” วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2547.

** อาจารย์ประจำคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

จัดการความจริงมากนัก กล่าวคือ แม้ในปัจจุบันก็ยังมีอาชญาข้อสรุปได้ว่าอะไรคือความจริงกรณีเชื่อนปากมุลที่กระจ่างชัด การปล่อยให้ความจริงเจียบเสียด เช่นนี้ ดูเหมือนเป็นธรรมเนียมปฏิบัติของสังคมไทยในการจัดการความจริง ซึ่งสามารถมองเห็นได้ในหลาย ๆ กรณีที่เคยเกิดขึ้น ไม่ว่าความจริงกรณี 6 ตุลา 2519 ความจริงเรื่องผู้ก่อการร้าย ความจริงเรื่องการฆาตกรรมผู้นำชุมชนที่ถูกขึ้นมา ทำหายอำนาจอันไม่ชอบธรรมในสังคม ฯลฯ

ความจริง ? เรื่องเชื่อนปากมุล

ปัญหาเชื่อนปากมุลถือได้ว่าเป็นกรณี คลาสสิก ของประเด็นความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากร และนำมาสู่การตั้งคำถามสำคัญ ๆ ในสังคมไทยหลายประการ ไม่ว่าจะเป็นทิศทางการพัฒนาของประเทศ การผลิตและบริโภคพลังงานไฟฟ้า ผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อม การละเมิดสิทธิของประชาชน การใช้อำนาจอรัฐอย่างไม่ชอบธรรม ฯลฯ ปัญหาเหล่านี้นำมาสู่การโต้แย้งถกเถียงระหว่างฝ่ายหนึ่งคือชาวบ้านปากมุลและกลุ่มผู้ที่ไม่เห็นด้วยกับการสร้างเขื่อนปากมุล อาทิ องค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ นักศึกษากับอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งมีตัวละครหลักคือรัฐบาล การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย และธนาคารโลก ในฐานะผู้ผลักดันให้มีการสร้างเขื่อนปากมุล การปะทะขัดแย้งนี้เกิดขึ้นนับตั้งแต่ช่วงก่อนสร้างเขื่อนในปี พ.ศ. 2532 จนกระทั่งเขื่อนปากมุลสร้างเสร็จในปี พ.ศ. 2537 แม้ภายหลังการสร้างเขื่อนก็ยังมี การโต้แย้งถึงความสำเร็จและล้มเหลวของเขื่อนปากมุลกันอย่างกว้างขวาง

ภายใต้เส้นทางอันยาวนานของการโต้แย้งเรื่องเขื่อนปากมุล ดูเหมือนว่าสังคมไทยยังไม่สามารถสรุปเป็นคำตอบสุดท้ายได้ว่าอะไรคือ ความจริง ? เพราะหากไม่ใช่ผู้เกี่ยวข้อง ถ้าไปถามฝ่ายคัดค้าน ย่อมได้คำตอบในลักษณะหนึ่ง ถ้าไปถามฝ่ายสนับสนุน ย่อมได้คำตอบตรงกันข้าม นอกจากนี้ ถ้าไปถามสื่อมวลชนผู้ทำหน้าที่ถ่ายทอดข่าวสารให้แก่สมาชิกในสังคม ก็อาจได้ฟังการวิเคราะห์ที่แตกต่างออกไปอีก ขึ้นอยู่กับว่าสื่อมวลชนคนนั้นมี

ความเห็นต่อกรณีนี้อย่างไร หรือผลิตข่าวสารภายใต้องค์กรสื่อมวลชนที่มีอุดมการณ์ทางการเมืองหรือการเงินเช่นไร ในสถานการณ์ที่ต่างฝ่ายต่างอ้าง ‘ความจริง’ เช่นนี้ ย่อมนำมาสู่ความสงสัยต่อไปอีกว่า แล้วเรื่องเล่าของใครคือความจริง เรื่องเล่าของฝ่ายไหนที่ไม่ใช่ความจริง เพราะในเมื่อผู้สันตติกรรมทุกฝ่ายต่างอ้างว่าสิ่งที่ตนเองกล่าวออกมาคือ *ความจริง*

บทความนี้ไม่ได้มุ่งหวังที่จะพิสูจน์ว่าความจริงของปากฝ่ายไหนถูกหรือผิด หรือต้องการสถาปนา *ความจริง* ขึ้นมาอีกชุดหนึ่ง หากแต่ต้องการชี้ให้เห็นถึง *กระบวนการผลิตและจัดการความจริงเรื่องเชื่อนปากมูล* ว่ามีรูปลักษณะเช่นใด ในที่นี้เห็นว่า *ความจริง* ถูกผลิตขึ้นภายใต้ “กรอบความรู้” (Episteme) ซึ่งได้นิยามตามความหมายของมิเชล ฟูโก (Michel Foucault) นักคิดที่ถูกขนานนามว่าเป็นพวกสกุลหลังโครงสร้างนิยม (Post-Structuralism) “กรอบความรู้” หมายถึง *โครงสร้างของความคิดความเชื่อในระดับจิตใต้สำนึกที่กำหนดวิธีคิดวิธีพูดต่อกรณีหนึ่ง ๆ* ฟูโกเห็นว่ากรอบความรู้ เกิดจากการประกอบขึ้นของ *วาทกรรม* อันหลากหลาย นำมาสู่การกระทำความคิด การผลิต “ตัวบท” (Text) ในลักษณะต่าง ๆ ซึ่งได้ไหลหล่อหลอมเป็น “กรอบความรู้” ชุดหนึ่งขึ้นมา (Cuff et al., 1990; Hall, 1997) หาก “กรอบความรู้” แบบใดที่สมาชิกในสังคมยึดถือ ก็จะทำให้ “กรอบความรู้” นั้นสถาปนากลายเป็น *ความจริง* ขึ้นมาในยุคสมัยหนึ่ง ๆ

จากกระบวนการคิดของฟูโกที่เน้นว่ามี “กรอบความรู้” กำกับวิธีคิดวิธีพูดของมนุษย์ ได้ชี้ให้เห็นว่า *ความจริง* คือ “กฎเกณฑ์ชุดหนึ่งที่ทำให้อะไรจริง/ไม่จริง มากกว่าเป็นเรื่องของข้อเท็จจริงหรือพยานหลักฐานเชิงประจักษ์” (ไชยรัตน์, 2543: 58) จากการนิยามความหมายเช่นนี้ ทำให้ความจริงไม่ได้เป็นสิ่งหยุดนิ่งตายตัวแต่อย่างใด หากแต่มีลักษณะสัมพัทธ์ ทั้งในมิติ

¹ผู้เขียนมีความทรงจำเกี่ยวกับการเมืองในการอ้างความจริงกรณีปัญหาเชื่อนปากมูลจากการอ่านเอกสารต่าง ๆ คือ ในปี พ.ศ. 2543 การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยได้ผลิตจุลสารชื่อ “*ความจริงที่เชื่อนปากมูล*” ออกมา ซึ่งได้แจกจ่ายไปตามห้องสมุดมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ในปีเดียวกันนี้เองก็มีผู้เขียนบทความตีแผ่ผลกระทบอันใหญ่หลวงของเชื่อนปากมูล โดยบทความนั้นตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ *มติชน* ใช้ชื่อว่า “*ความจริงที่ควรเรียนรู้จากกรณีปากมูล*”

ประวัติศาสตร์ ซึ่งเกิดการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ทั้งในมิติสังคม วัฒนธรรมซึ่งมีการปะทะประสานผสมผสานข้ามไขว้วัฒนธรรมต่าง ๆ ในแต่ละยุคสมัยล้วนมีกฎเกณฑ์ในการบอกว่าสิ่งใดจริง/สิ่งใดไม่จริงต่างกันอย่างสิ้นเชิง ในที่นี้จะได้ประยุกต์ใช้มโนทัศน์ “สัมพันธ์บท” (Intertextuality) เพื่อทำความเข้าใจกฎเกณฑ์ในการบอกว่าอะไรคือความจริงและอะไรไม่ใช่ความจริงในสังคมไทย โดยศึกษากรณีปัญหาเชื่อนปากมุล

สัมพันธ์บทกับการเข้าถึงความจริง

ก่อนที่จะไปถึงการเชื่อมโยงวิเคราะห์การผลิตและจัดการความจริงในกรณีเชื่อนปากมุล จะขอกล่าวถึงมโนทัศน์ “สัมพันธ์บท” ที่นำมาเป็นแกนกลางในการวิเคราะห์ หากย้อนพินิจกลับไปยังที่มาที่ไป พบว่า “สัมพันธ์บท” เป็นมโนทัศน์ที่พยายามแหวกกรอบความคิดที่ถูกผลิตภายใต้สังคมนทุนนิยม และปรารถนาที่จะข้ามพ้นปรัชญาทันสมัยนิยม (Modernism) อิทธิพลของสิ่งที่เรียกว่าทุนนิยม/ทันสมัยนิยมนี้ไม่ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในมิติเศรษฐกิจแต่อย่างใด แต่ทุนนิยม/ทันสมัยนิยมเป็น *อุดมการณ์* ที่ได้แผ่ขยายไปยังมิติต่าง ๆ มากมาย ไม่เว้นแต่แวดวงวิชาการ หากมองในระดับพื้นผิว เราอาจกล่าวได้ว่า ทุนนิยมได้ใช้อำนาจเงินตราเพื่อผลักดันให้ *ความรู้* กลายเป็น *สินค้า* (Commodification of Knowledge) แต่หากมองลึกลงไป อุดมการณ์ของทุนนิยมได้ผนวกแนบแน่นไปกับแนวคิดปรัชญาของยุคสมัยใหม่ และได้ก่อกำเนิดฐานวิธีคิดของศาสตร์ความรู้ต่าง ๆ ดังที่มีผู้วิจารณ์ว่าวรรณกรรมศึกษาในปัจจุบันได้ตกอยู่ใต้เงาเงื้อมของอุดมการณ์ของสังคมทุนนิยม/ทันสมัยนิยม โดยการเชิดชูคุณค่าของปัจเจกบุคคล เน้นความสำคัญของเอกลักษณ์อันโดดเด่นไม่เหมือนใคร (Originality) ความคิดสร้างสรรค์ (Creativity) (นพพร, 2543: 175 - 177) และการแสดงออก (Expressiveness) (Chandler, 2004) นพพร ประชากุลได้ชี้ให้เห็นว่า มโนทัศน์ “สัมพันธ์บท” เป็นการตอบโต้มายาคติทางวรรณกรรมในสังคมทุนนิยม และได้ถือกำเนิดขึ้นในช่วงทศวรรษ 1970 โดยมีต้นเค้ามาจากมิคาอิล บัคติน (Mikhail Bakhtin) ซึ่งได้เสนอแนวคิดเรื่อง “พหุโมหะ” (Polyphony) ไว้ว่า

“ตัวบทของนวนิยายเรื่องหนึ่ง ๆ เป็นพื้นที่ที่เปิดโอกาสให้ “ภาษา” ของคนกลุ่มต่าง ๆ จากหลากหลายฐานะ อาชีพ และเพศวัย ได้มาปะทะสังสรรค์กันอย่างมีพลวัต เกิดเป็นเสียงแข็งแรงแสดงอดประสานขึ้นในงานชิ้นเดียว” (นพพร, 2543: 177)

กระนั้นก็ตาม “สัมพันธบท” มิได้จำกัดอยู่เพียงแต่การวิเคราะห์วรรณกรรม แต่ได้ปรากฏอยู่ในแนวทางการศึกษาหลากหลายแนวทาง ทั้งแบบหลังโครงสร้างนิยม (Post-Structuralism) แนวทางหลังสมัยใหม่ (Post-Modernism) แนวทางหลังอาณานิคม (Post-Colonialism) และแนวทางวัฒนธรรมศึกษา (Cultural Studies) บุคคลที่ช่วยทำให้มโนทัศน์ “สัมพันธบท” มีชีวิตชีวาขึ้นมาก็คือ จูเลีย คริสเตวา (Julia Kristeva) เธอเห็นว่า ตัวบทมิได้มีต้นกำเนิดมาจากความนึกคิดของผู้เขียน แต่มาจากการอ้างอิงตัวบทที่เคยมีมาก่อนหน้านี้ อีกทั้งตัวบทไม่ใช่ผลิตผลของปัจเจกบุคคล หากแต่เป็นผลิตผลของวัฒนธรรม สังคม และประวัติศาสตร์ กล่าวอีกนัยหนึ่ง คริสเตวาเห็นว่าตัวบทไม่ได้มีความโปร่งใส แต่บรรจุไว้ด้วยอุดมการณ์ต่าง ๆ นานา ดังนั้น การเขียนหรือพูดจึงมิได้เป็นเพียงการสื่อสารหรือถ่ายทอดข้อความจากคนหนึ่งไปสู่อีกคนหนึ่ง แต่เป็นการเขียน/พูดที่เป็นปฏิบัติการ (Practice) และมีผลิตผล (productivity) กล่าวคือ ตัวบทมิได้หยุดนิ่ง แต่นำไปสู่การโยงใยความหมายให้แก่ตัวบทอื่น ๆ ต่อไปไม่สิ้นสุดสิ้น ในแง่นี้ ตัวบทหนึ่งจึงไม่ได้มีเอกลักษณ์โดยตัวมันเอง หากแต่เป็นการหยิบยืมรูปแบบและเนื้อหาของตัวบทที่มีอยู่ก่อนแล้วมาประกอบสร้างขึ้นมาใหม่ (Allen, 2000: 27 - 37)

ในแนวทางหลังโครงสร้างนิยม มิเชล ฟูโก (Michel Foucault) ก็ได้ให้ความสำคัญกับมโนทัศน์ “สัมพันธบท” แต่ทว่าเขาไม่ได้ใช้คำนี้อธิบายวิธีคิดของเขาโดยตรง กล่าวคือ ในการวิเคราะห์ “วาทกรรม” ฟูโกแสดงให้เห็นว่า “วาทกรรม” ไม่ได้ประกอบด้วยถ้อยแถลงหนึ่งเดียว ตัวบทหนึ่งเดียว การกระทำหนึ่งเดียว หรือมีที่มาจากเพียงแหล่งเดียว หาก “วาทกรรม” ประกอบจากตัวบทหลากหลาย และมีปฏิบัติการผ่านสถาบันทางสังคมต่าง ๆ มากมาย (Hall, 1997: 44) หรือดังที่สจิวต์ ฮอลล์ (Stuart Hall) ได้ตีความว่า การก่อรูปของวาทกรรม (discursive formation) ก็คือ ความสัมพันธ์เชิงอำนาจซึ่งเกิดจากการยึดโยงเอาวาทกรรมต่าง ๆ เข้าด้วยกัน (inter-discursivity) ซึ่ง

มีความหมายใกล้เคียงกับ “สัมพันธบท” นั่นเอง (Grossberg, 1996: 136)

อย่างไรก็ตาม มีผู้พยายามประยุกต์ใช้แนวคิด “สัมพันธบท” โดยที่ไม่ยึดติดว่าเป็นเพียงการเชื่อมโยงระหว่างตัวบทหนึ่งกับตัวบทอื่น ๆ หรือระหว่างวาทกรรมชุดต่าง ๆ เท่านั้น แต่ยังหมายถึงการเชื่อมโยงระหว่างตัวบทกับบริบททางสังคมอีกด้วย ดังที่ นิค คูลดรี (Nick Couldry) เห็นว่า เราควรที่จะข้ามพ้นแนวทางการศึกษาที่มุ่งดำดิ่งและตีความในการวิเคราะห์ตัวบท หากควรหันมาสนใจพิจารณาสิ่งที่คูลดรีเรียกว่า “สิ่งแวดล้อมรอบตัวบท” (Textual Environment) (Couldry, 2000: 136) นอกจากนี้ เอ็ดเวิร์ด ซาอิด (Edward Said) แสดงความไม่เห็นด้วยกับแนวทางการศึกษาแบบรื้อสร้าง (Deconstruction) ของฌาค แดริดา (Jacques Derrida) ที่มองว่าผู้อ่านสามารถตีความตัวบทได้อย่างไม่สุดสิ้น แต่ซาอิดกลับเห็นว่า ตัวบทนั้นเกี่ยวข้องกับความเป็นภววิสัยและโลกภายนอกตัวบทถูกนำไปใช้ในสถานการณ์ของการตอบโต้เช่นเดียวกับ “การพูด” (Speech) หรือถ้ากล่าวในสำนวนของแนวทางการศึกษาแบบหลังอาณานิคม ก็คือ พลังอำนาจของตัวบทไม่ได้อยู่ที่การนำเสนอโลก หรือการวางตัวบทให้อยู่ข้างนอกโลกของความเป็นจริง แต่ตัวบทนั้นเกี่ยวเนื่องและเป็นส่วนหนึ่งในโลกของความเป็นจริง (Ashcroft and Ahluwalia, 1999: 22 - 23) ซาอิดได้สรุปว่า เขาไม่เห็นด้วยกับแนวทางการวิเคราะห์ของแดริดา ที่ชักจูงให้เรา “เข้าไปสู่” (Into) การอ่านตัวบท แต่เขาเห็นด้วยกับแนวทางของฟูโก ที่เน้นการวิเคราะห์ ทั้ง “ใน” (In) และ “นอก” (Out) ตัวบท (Said, 1991: 183)

กล่าวโดยสรุป “สัมพันธบท” มีนัยสำคัญต่อการเข้าถึงความจริงอย่างน้อยสองประการ คือ ประการแรก ทำให้มองเห็นว่าตัวบทมิได้เพียงสะท้อนความจริงของโลกข้างนอก หรือความจริงข้างนอกได้ถูกย่นย่อลงมาอยู่ในตัวบท หากความจริงอาจมาจากการหยิบบ่มความหมายของตัวบทที่ถูกผลิตก่อนหน้า ไม่ว่าตัวบทก่อนหน้านั้นจะมีความหมายไปในทางเดียวกัน หรือแม้แต่ตัวบทที่สื่อความหมายตรงกันข้ามซึ่งขัดแย้งกัน การหยิบบ่มผสมผสานระหว่างตัวบทต่าง ๆ ทั้งกลมกลืนและขัดแย้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อจัดระเบียบของวาทกรรม (The Order of Discourse) ซึ่งจะเข้าไปจัดความสัมพันธ์ทางสังคมอีกทอดหนึ่ง ไม่ว่าเป็นการผนวกรวมหรือเบียดขับ หรือ

การต่อต้านคัดค้านความหมายเดิม (Barker and Galasinski, 2001: 68 - 69)

นัยสำคัญประการสองก็คือ นอกจาก “สัมพันธบท” จะทำให้เราเห็นว่า ตัวบทและบริบทล้วนไม่สามารถแยกออกจากกันได้ ในอีกมิติหนึ่ง ทั้งตัวบทและบริบทต่างฝ่ายต่างมีส่วน สร้าง กันและกัน กล่าวคือ บริบทมิได้เพียงรอให้ตัวบทนำไปใช้อ้างอิง หรือเป็นสิ่งที่คอยให้นักวิจารณ์วรรณกรรมหยิบไปวิเคราะห์เชื่อมโยงในภายหลัง และในด้านกลับกัน ตัวบทก็ได้มีส่วนอย่างแข็งขันในการเข้าไปแนบเนียนเป็นส่วนหนึ่งของบริบททางสังคม

มุมมองเช่นนี้ได้ชี้ให้เห็นว่า เป็นการยากลำบากยิ่ง หรือแทบจะเป็นไปไม่ได้เลยที่จะขุดค้นหา *ความจริงต้นแบบ* เพราะความจริงนั้นถูกนำมาอ้างครั้งแรกครั้งแล้ว และการอ้างครั้งแรกหนึ่ง ๆ นั้นก็ได้เพียงแค่ *ถ่ายทอด* (Mimesis) ความจริงชุดเดิม แต่คือการสร้างความจริงชุดใหม่ ๆ ขึ้นมาในเวลาเดียวกันนี้เอง การจะเข้าใจการผลิตสร้างและจัดการความจริง จึงควรตระหนักว่า ความจริงนั้นลื่นไหล ไม่แน่นอน และไม่ได้รอให้เราไปค้นพบ หากแต่มีการผลิตซ้ำ ผลิตใหม่ และเปิดโอกาสให้ *ผู้รับสาร* ได้ตีความในลักษณะอันหลากหลาย และไม่จำเป็นที่จะต้องมีความหมายเพียงหนึ่งเดียวเท่านั้น

สัมพันธบทกับการเข้าถึงความจริงกรณีเชื่อนปากมุล

ท่ามกลางการต่อสู้ที่ยืดเยื้อยาวนานของกรณีเชื่อนปากมุล พบว่า มีงานศึกษาจากหลากหลายสาขาวิชาหลากหลายแง่มุมด้วยกัน เช่น มานุษยวิทยา สังคมวิทยา รัฐศาสตร์ วิศวกรรมศาสตร์ เศรษฐศาสตร์ ประมงวนศาสตร์ ประเด็นสิ่งแวดล้อม ประเด็นสุขภาพ แง่มุมของการจัดการพลังงาน แง่มุมของการรวมตัวของชาวบ้านเป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ฯลฯ นอกจากนี้ ยังมีข้อมูลข่าวสารอีกจำนวนนับไม่ถ้วนที่ผลิตขึ้นผ่านสื่อประเภทต่าง ๆ ทั้งในรูปของข่าว บทความ รายงานพิเศษ ภาพถ่าย ภาพวาด ประติมากรรม แอลงการณ์ จุลสาร ใบปลิว โฆษณา รวมทั้งการรณรงค์เคลื่อนไหวในเชิงสัญลักษณ์ต่าง ๆ มากมาย

ความหลากหลายของความรู้และข้อมูลข่าวสารของกรณีเชื่อนปากมุลนี้

บ่งบอกนัยสำคัญหลายประการด้วยกัน ประการแรกได้ช่วยชี้ให้เห็นว่า สังคมไทยได้ก้าวเดินมาสู่ยุคสารสนเทศซึ่งข่าวสารมีบทบาทอย่างมากในการตัดสินใจว่าอะไรคือความจริงอะไรคือความไม่จริง ประการที่สอง แม้ว่าข้อมูลข่าวสารมากมายจะช่วยให้เราพิจารณาเปรียบเทียบอย่างรอบด้านแต่ก็ไม่จำเป็นว่าข้อมูลข่าวสารเหล่านั้นจะมีคุณค่าและนำพาให้เราเข้าถึงความจริงได้ เพราะในฝ่ายผู้ผลิตความจริงได้มีการปะปนทั้งที่เป็นข้อมูลเชิงประจักษ์ คำอธิบายที่มีเหตุผลรองรับ แต่อีกด้านหนึ่ง สิ่งที่ถูกเรียกหรืออ้างว่าคือความจริงมักเจือปนไปด้วยความเชื่อ ความคิดเห็น และความรู้สึก การจำแนกแยกแยะระหว่างความจริงกับความเชื่อนั้นไม่สามารถกระทำได้อย่างง่าย ๆ อีกต่อไป ประการสุดท้าย เรามีอาจทำความเข้าใจความจริงในกรณีเชื่อนปากมูลโดยละเอียดเสียของผู้รับสารกล่าวคือ ผู้รับสารเป็นเงื่อนไขหนึ่งในการกำหนดการแสดงความคิดเห็นของฝ่ายต่าง ๆ เกี่ยวกับเชื่อนปากมูล เนื่องจากผู้รับสารมีความคาดหวังล่วงหน้าในการอ่านเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ผู้ส่งสารจึงอาจหยิบเลือกคัดสรรสิ่งที่ผู้รับสารคิดว่าเป็นความจริงก็เป็นไปได้ ดังนั้น อะไรคือกฎเกณฑ์ในการชี้ว่าสิ่งใดคือความจริงหรือความไม่จริงในเรื่องเชื่อนปากมูล ย่อมไม่สามารถพิจารณาจากผู้ผลิตข่าวสารแต่อย่างเดียว แต่จะต้องดูทั้งผู้ผลิต กระบวนการถ่ายทอดข่าวสาร และผู้รับสารที่หลากหลายในสังคม กล่าวโดยสรุปก็คือ กฎเกณฑ์ในการตัดสินว่าสิ่งใดจริง/ไม่จริงเกิดขึ้นท่ามกลางปฏิสัมพันธ์ในการสื่อสารของคนในสังคม ซึ่งทำให้ความจริงนั้นสั่นไหว ไม่ตายตัว กฎเกณฑ์ในการประเมินความจริงอาจมาจากหลากหลายทิศทางหลายมุมมอง มากกว่าที่จะมีกฎเกณฑ์เพียงหนึ่งเดียว

ในการต่อสู้ช่วงชิงความจริงกรณีปัญหาเชื่อนปากมูล พบว่าทั้งฝ่ายสนับสนุนและฝ่ายคัดค้านต่างฝ่ายต่างยึดถือ “กรอบความรู้” คนละชุด กรอบความรู้ของฝ่ายสนับสนุนสร้างเชื่อนปากมูลประกอบด้วยกรอบความรู้แบบวิทยาศาสตร์กลไก กรอบความรู้เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจรัฐกับประชาชน เป็นต้น ขณะที่อีกฝ่ายหนึ่งอยู่ภายใต้กรอบความรู้ที่ให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อม เศรษฐมรรชาติ และกรอบความรู้เรื่องสิทธิเสรีภาพของคนชายขอบ กรอบความรู้ทั้งสองด้านนี้ได้มีการปะทะโต้แย้งกันมาก่อนหน้านั้นแล้ว อาทิเช่น การโต้เถียงกันในเรื่องโครงการสร้างเขื่อนในอดีต

การโต้เถียงกันเรื่องการจัดการป่าไม้ เป็นต้น ข้อถกเถียงของทั้งฝ่ายสนับสนุน และฝ่ายคัดค้านการสร้างเชื่อนปากมุลมิได้เป็นเพียงวิวาทะระหว่างกลุ่มบุคคลสองฝ่าย หากแต่เป็นการปะทะกันของ “กรอบความรู้” ที่มีมาอยู่ก่อนแล้ว เพียงแต่กลุ่มบุคคลต่าง ๆ ได้หยิบใช้ “กรอบความรู้” เหล่านั้นมาใช้ต่อสู้ในสถานการณ์ใหม่ที่เกิดขึ้นเท่านั้นเอง

อย่างไรก็ตาม ความซับซ้อนของการเมืองเรื่องความจริงในอีกมิติหนึ่ง คือ แม้เราจะมองเห็นว่าการโต้แย้งของฝ่ายสนับสนุนและฝ่ายคัดค้านต่างหยิบยกเหตุผลของตนมาหักล้างอีกฝ่ายหนึ่ง แต่ในอีกด้านหนึ่งกลับพบว่าฝ่ายต่าง ๆ สามารถหยิบยืมหรือผนวกกลืน “วาทกรรม” ของฝ่ายตรงข้ามมาใช้สนับสนุนเหตุผลของตน ซึ่งส่งผลให้พรมแดนของวาทกรรมฝ่ายสนับสนุนและคัดค้านพร่าเลือน และบางครั้งอาจซ้อนทับกันจนมิอาจแยกแยะออกจากกันได้ กล่าวคือ แม้กลุ่มบุคคลต่าง ๆ จะผลิต “วาทกรรม” ตามกรอบความรู้ของตน และอ้างว่า “วาทกรรม” ที่ตนผลิตนั้นเป็น “ความจริง” แต่จะพบว่า ในท่ามกลางการปะทะต่อสู้กัน การผลิต “วาทกรรม” ของฝ่ายต่าง ๆ อาจไม่ได้ “ภักดี” ต่อ “กรอบความรู้” ที่ตนเองยึดถืออยู่ก็ได้ หากเมื่อเห็นว่า “วาทกรรม” ของอีกฝ่ายหนึ่งสามารถก่อให้เกิดความชอบธรรมแก่ฝ่ายของตนได้ ก็อาจหยิบยกมาอ้างถึงและผนวกกลืน “วาทกรรม” ของอีกฝ่ายมาเป็นของตน การหยิบยืมวาทกรรมกันและกันนี้ ได้ชี้ให้เห็นลักษณะที่ขัดกันเองระหว่าง “กรอบความรู้” ในฐานะอุดมการณ์หลักของแต่ละฝ่าย กับ “วาทกรรม” ที่ถูกผลิตสร้างภายใต้บริบททางสังคมในยุคสมัยหนึ่ง ๆ

เพื่อทำความเข้าใจความซับซ้อนของความจริงนี้ ผู้เขียนจะประยุกต์ใช้มโนทัศน์ “สัมพันธบท” ในการวิเคราะห์การถกเถียงโต้แย้งสองกรณีด้วยกัน คือ กรณีแรก เป็นการกล่าวถึงการเมืองเรื่องความจริงกรณีบันไดปลาโจน ซึ่งมีการผลิตสร้างความจริงในหลากหลายรูปแบบจากทั้งฝ่ายสนับสนุนและคัดค้านเชื่อนปากมุล และกรณีที่สอง การเมืองเรื่องความจริงในประเด็น “อัตลักษณ์ของเพศและวัย” เป็นการถกเถียงประเด็นอัตลักษณ์ของผู้หญิง เด็ก และคนชรา ซึ่งเข้าร่วมการเคลื่อนไหวคัดค้านเชื่อนปากมุลว่ามีความชอบธรรมมาน้อยเพียงไร ผู้เขียนหยิบยกประเด็นนี้มาอภิปราย

ในที่นี้ เพื่อชี้ให้เห็นว่า ปัญหาเชื่อนปากมุลไม่ใช่เรื่องการจัดการทรัพยากร หรือปัญหาการพัฒนาประเทศแต่อย่างใด หากมีความเกี่ยวเนื่องกับเรื่องอื่น ๆ ที่ดูเหมือนจะเป็นคนละประเด็น แต่เรื่องอื่น ๆ ที่ดูเหมือนไม่เกี่ยวข้องนี้ กลับมีนัยสำคัญในการต่อสู้เรื่องความจริงในกรณีเชื่อนปากมุล และจากทั้งสองกรณีตัวอย่างที่หยิบยกมาอภิปรายนี้ ผู้รับสารได้ดีความว่ามันเป็นเรื่องจริง/ไม่จริงอย่างไร

สัมพันธ์กับความจริงเรื่องบันไดปลาโจน

บันไดปลาโจนเป็นเทคโนโลยีที่ผู้สร้างเชื่อนอ้างว่าสามารถแก้ไขปัญหามลกระทบจากการสร้างเขื่อนปากมุล ซึ่งขวางกั้นลำน้ำจนเป็นต้นเหตุให้ปลาที่ว่ายผ่านแม่น้ำมุลไม่สามารถอพยพได้ อันส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตชาวประมงซึ่งหากินอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำมุล จึงได้สร้างบันไดปลาโจนเพื่อให้ปลากระโดดข้ามฝั่งแม่น้ำจากฟากหนึ่งไปยังอีกฟากหนึ่งเพื่อวางไข่และสืบพันธุ์ต่อไป แต่ในการประเมินคุณค่าภายหลังจากการใช้งานบันไดปลาโจน พบว่าแตกแยกเป็นสองขั้ว ฝ่ายสนับสนุนเชื่อนปากมุลอ้างว่าประสบผลสำเร็จ ขณะที่ฝ่ายคัดค้านกลับยืนยันความล้มเหลวของบันไดปลาโจน

ดังที่กล่าวไปแล้วว่า บทความนี้ไม่ได้มีความมุ่งหมายที่จะพิพากษาความถูกต้องของความจริงที่ถูกหยิบยกมาอ้าง แต่ต้องการชี้ให้เห็นว่าท่ามกลางการอ้างว่าสิ่งที่กล่าวนั้นเป็น ความจริง นั้นมีกฎเกณฑ์หรือกระบวนการผลิตสร้างสิ่งที่เรียกว่าความจริงในเรื่องบันไดปลาโจนอย่างไร ในที่นี้ ชี้ให้เห็นว่าเป็นความจริงแบบ “สัมพันธ์บท” ซึ่งอาศัยการประกอบ “วาทกรรม” ชุดต่าง ๆ เข้าไว้ด้วยกัน และหลอมรวมให้กลายเป็น “กรอบความรู้” ของแต่ละฝ่าย ซึ่งมีทั้งวาทกรรมแนวทางเดียวกัน วาทกรรมที่แตกต่างขัดแย้งกัน การซ้อนทับดังกล่าวทำให้เกิดการผสมผสานปะปนระหว่างความจริงของฝ่ายสนับสนุนกับความจริงฝ่ายคัดค้าน ความจริงกับความรู้ ความจริงกับความไม่จริง ความจริงกับความรู้ ความจริงกับการสร้าง “ภาพแทนความจริง” (Representation) ฝ่ายหนึ่งพยายามชี้ให้เห็นถึงความสำเร็จ

ของการเชิดชูเทคโนโลยีโดยการอ้างอิงงานวิจัยที่อ้างความเป็นวิทยาศาสตร์ และสถิติต่าง ๆ เพื่อยืนยันสนับสนุนวาทกรรมของตน ขณะที่ฝ่ายต่อต้าน ก็ยกงานวิจัยที่มีการเก็บข้อมูลอย่างเป็นระบบและสถิติออกมาโต้แย้งเช่นกัน ฝ่ายสนับสนุนเชื่อนปากมูลได้อ้างอิงงานวิจัยเกี่ยวกับบันไดปลาโจนของ ธนาคารโลก หรือของกรมประมง เป็นต้น เพื่อนำเสนอภาพด้านบวกของ บันไดปลาโจน ขณะที่ฝ่ายคัดค้านอ้างอิงจากงานวิจัยของคณะกรรมการ เชื่อนโลก หรืออ้างปากคำของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบในฐานะ “ข้อมูล เชิงประจักษ์” ซึ่งชี้ให้เห็นว่าบันไดปลาโจนไม่สามารถบรรลุวัตถุประสงค์ที่ วางไว้แต่อย่างใด ในเวลาต่อมา ฝ่ายสนับสนุนก็ได้วิพากษ์งานวิจัยของ คณะกรรมการเชื่อนโลกว่าไม่ถูกต้องตามหลักวิชาการ หรือพยายามลดทอน ความจริงจากปากคำของชาวบ้านให้หมดความน่าเชื่อถือด้วยการกล่าวหา ต่าง ๆ นานา เช่น สร้างภาพชาวบ้านที่คัดค้านเชื่อนปากมูลว่าเป็นคนเห็น แก่ตัวเนื่องจากเรียกร้องค่าชดเชยไม่รู้จักจบสิ้น ในด้านฝ่ายต่อต้านก็ วิพากษ์วิจารณ์องค์ความรู้ที่ฝ่ายสนับสนุนนำมาอ้าง และก็ย้อนศรด้วยการ ลดทอนภาพลักษณ์ของฝ่ายสนับสนุน เช่น วิจารณ์รัฐบาลที่ใช้ความรุนแรง ในการปราบปรามว่าเป็นเผด็จการไม่รับฟังความคิดเห็นของประชาชน เป็นต้น นอกจากนี้ ทั้งสองฝ่ายได้แปรรูป “กรอบความรู้” ของตนเพื่อนำ เสนอผ่านสื่อต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นวิทยุ โทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ โฆษณา แผ่นพับ ไปปลิ้ว ฯลฯ อันเป็นกระบวนการผลิตสร้างความจริงที่มุ่งให้เข้าถึงมวลชนผู้ บริโภคข่าวสารในวงกว้าง

ถ้ากลับไปขุดค้นหา “กรอบความรู้” ของฝ่ายสนับสนุนให้สร้างเชื่อน ปากมูลและเห็นดีเห็นงามกับบันไดปลาโจน จะพบว่ามีกรอบสมมติฐานวาท- กรรมหลากหลายชุดมาเป็น “กรอบความรู้” ที่กำกับการอธิบายอยู่เบื้องหลัง ได้แก่ วาทกรรมเทคโนโลยีนิยม ซึ่งมีความเชื่อพื้นฐานว่า เทคโนโลยีที่ มนุษย์สร้างขึ้นมีคุณค่าเหนือธรรมชาติ มีการระบุว่า บันไดปลาโจนใน ฐานะสิ่งประดิษฐ์ของมนุษย์จะไม่กระทบต่อระบบนิเวศของแม่น้ำมูล อย่างไรก็ดีตาม วาทกรรมเทคโนโลยีนิยมนี้ไม่ได้หยุดนิ่งตายตัว หากแต่มีการ หยิบยืม ผสมผสาน ซ้ำมั่วซ้ำวาทกรรมชุดอื่น ๆ ด้วย ทั้งวาทกรรมที่หนุน เนืองส่งเสริมสอดรับกัน เช่น วาทกรรมการพัฒนา ที่ผลักดันให้เกิดโครงการ

ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการปล่อยพันธุ์ปลาพันธุ์กุ้ง นำมาสู่การอ้างว่าเขื่อนปากมูลจะทำให้แม่น้ำอุดมสมบูรณ์ยิ่งขึ้นกว่าเดิม มีการส่งเสริมอาชีพด้านอื่น ๆ สร้างถาวรวัตถุต่าง ๆ มากมายเพื่อส่งเสริมคุณภาพชีวิตของชาวบ้าน เป็นต้น นอกจากนี้ วาทกรรมเทคโนโลยีนิยมยังผนวกกลืนเอาวาทกรรมที่ลึกลับซับซ้อนมาไว้เคียงข้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง *วาทกรรมอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม* ซึ่งมีปรัชญาพื้นฐานในการให้คุณค่าธรรมชาติเหนือเทคโนโลยี ก็ยังถูกหยิบยืมมาใช้สร้างความชอบธรรมให้การสร้างเขื่อนปากมูลและบันไดปลาโจน

การหยิบยืมวาทกรรมอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมมาผนวกเข้ากับวาทกรรมเทคโนโลยีนิยมได้ชี้ให้เห็นความสับสนโหลของการผสมผสานของความคิดซึ่งอยู่คนละขั้วมาวางเรียงเคียงคู่กัน เมื่อสืบย้อนกลับไปยังที่มาที่ไปของบันไดปลาโจนพบว่า แรงผลักดันให้เกิดการสร้างบันไดปลาโจนมิได้มาจากความตั้งใจหรือเจตจำนงของผู้สร้างเขื่อน แต่ก็ไม่อาจเรียกได้เช่นกันว่าเป็นอุบัติเหตุ นั่นคือ การสร้างบันไดปลาโจนมาจากการ “สัมพันธ์บท” กับข้อเรียกร้องของฝ่ายต่อต้าน ในรายงานของคณะกรรมการเขื่อนโลก ซึ่งได้เข้ามาทำการศึกษาผลกระทบของเขื่อนปากมูลในฐานะกรณีศึกษาหนึ่งของการประเมินผลสำเร็จและล้มเหลวของเขื่อนทั่วโลก ได้ระบุว่า รายงานผลกระทบสิ่งแวดล้อมของเขื่อนปากมูลฉบับปี พ.ศ. 2524 ได้ให้ความเห็นว่า บันไดปลาโจน ไม่จำเป็น ต่อเขื่อนปากมูล แต่ชี้ว่าแรงกดดันทางการเมืองต่างหากที่เป็นปัจจัยสำคัญที่หนุนส่งให้มีการสร้างบันไดปลาโจนขึ้น (World Commission on Dams, 2000: 37) การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยเองออกมายอมรับว่า รายงานการศึกษามลกระทบสิ่งแวดล้อมที่นำมาใช้เป็นมาตรฐานในการตัดสินใจความเหมาะสมของเขื่อนปากมูลฉบับปี พ.ศ. 2524 ไม่ได้ให้ความสนใจเรื่อง “ความหลากหลายทางชีวภาพ” เพราะประเด็นดังกล่าว “ยังไม่เป็นที่สนใจในประเทศไทย” (การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ฝ่ายประชาสัมพันธ์, 2543: 28) นั้นหมายความว่า หากบริบททางสังคมไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปสู่การที่คนในสังคมให้ความสำคัญกับปัญหาสิ่งแวดล้อมและความหลากหลายทางชีวภาพ การสร้างบันไดปลาโจนอาจไม่เกิดขึ้น กล่าวอีกนัยหนึ่ง ฝ่ายสนับสนุนได้หยิบยืมกระแสอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ซึ่งเป็นบริบททางสังคมที่สำคัญในช่วงทศวรรษ 2530 มาอ้างความชอบธรรมใน

การสร้างเขื่อนปากมูล โดยใช้บันไดปลาโจนเป็นสัญลักษณ์ของการอนุรักษ์พันธุ์ปลา เพื่อนำมาต่อสู้ทางวาทกรรมกับฝ่ายคัดค้าน ที่ได้โต้แย้งให้เห็นว่าการสร้างเขื่อนปากมูลส่งผลต่อการทำลายธรรมชาติอย่างมหาศาล

ฝ่ายที่ไม่เห็นด้วยกับการสร้างเขื่อนปากมูล ก็ได้ผลิตสร้างความจริงทั้งในรูปของการโต้แย้งและหยิบยืมฝ่ายวาทกรรมของฝ่ายสนับสนุน นับตั้งแต่ก่อนสร้างเขื่อน ฝ่ายคัดค้านได้อ้างผลกระทบที่จะเกิดขึ้นจากการสร้างเขื่อนปากมูลในมิติต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นผลกระทบต่อระบบนิเวศน์ วิถีชีวิตของชาวบ้าน ด้านการสาธารณสุข ความจริงที่หยิบยกมาต่อสู้ ด้านหนึ่งได้ถอดบทเรียนมาจากการคัดค้านการสร้างเขื่อนจากกรณีอื่น ๆ ในอดีต โดยเฉพาะการรณรงค์คัดค้านเขื่อนน้ำโจน จังหวัดกาญจนบุรี ซึ่งประสบความสำเร็จในการยับยั้งมิให้ก่อสร้าง อีกด้านหนึ่ง ก็พยายามชี้ให้เห็นทางออกของปัญหาเขื่อนปากมูลว่า ควรที่จะแสวงหาทางเลือกในการจัดการพลังงานแบบอื่นใดก็ได้ที่มีใช้การสร้างเขื่อน ในช่วงเริ่มแรกของการรณรงค์คัดค้านเขื่อนปากมูล คือ ปี พ.ศ. 2532 บทความเรื่อง “เขื่อนปากมูล จุดปะทุพลังมวลชนเหนือแคว้นอีสาน” ของสุธาณี ใจชื่อสมบุญณ์ เจ้าหน้าที่โครงการส่งเสริมสิทธิเสรีภาพของประชาชนภาคอีสาน ซึ่งตีพิมพ์ใน **สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์** ได้เสนอทางออกกรณีเขื่อนปากมูลว่า การผลิตกระแสไฟฟ้าไม่ได้มีข้อจำกัดเฉพาะการสร้างเขื่อนเท่านั้น แต่ควรที่จะหันไปใช้พลังงานในรูปแบบอื่น ๆ เช่น ก๊าซธรรมชาติ น้ำมัน ถ่านหิน โดยเฉพาะถ่านหินลิกไนต์ ซึ่งสุธาณีได้ชี้ให้เห็นว่า มีปริมาณสำรองมากมาย และยังคงพบแหล่งอื่น ๆ อีกหลายแห่ง รวมแล้วมีถ่านหินลิกไนต์ในประเทศไทยไม่ต่ำกว่า 700 ล้านตัน (สุธาณี, 2532: 14 - 19) เหตุผลเช่นนี้ชี้ให้เห็นว่าฝ่ายคัดค้านเขื่อนปากมูลก็ได้หยิบยืม *วาทกรรมเทคโนโลยีนิยม* มาใช้ได้แม้ถึงความเหมาะสมในการสร้างเขื่อนปากมูลเช่นกัน ทั้งนี้เพราะความคิดเห็นดังกล่าวอาจสอดคล้องกับบริบททางสังคมในช่วงนั้น แต่ข้อเสนอดังกล่าว อาจมีสอดคล้องกับวาทกรรมพลังงานไฟฟ้าในปัจจุบัน เพราะ “ความจริง” ว่าด้วยถ่านหินได้เปลี่ยนแปลงไป จากที่เมื่อปี พ.ศ. 2532 การรับรู้ของคนในยุคนั้นอาจเห็นว่าถ่านหินเป็นพลังงานไฟฟ้าที่ดีกว่าเขื่อน ด้วยเพราะมีสมมติฐานว่าเขื่อนเป็นแหล่งพลังงานที่เร็วที่สุด แต่ในปัจจุบัน “ความจริง”

เรื่องถ่านหินได้เปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากมีการคัดค้านต่อต้านโรงไฟฟ้าถ่านหิน ซึ่งเป็น “ความจริง” ที่อ้างอิงมาจากปัญหาโรงไฟฟ้าแม่เมาะ และการคัดค้านโรงไฟฟ้าถ่านหินบ่อนอก/หินกูด อย่างไรก็ตาม ประเด็นสำคัญในที่นี่คือ ความจริงของฝ่ายคัดค้านมิได้เพียงแค่วิพากษ์วิจารณ์ฝ่ายสนับสนุนเท่านั้น ในบางครั้งกลับหยิบยืมวาทกรรมของอีกฝ่ายมาใช้อ้างอิงเพื่อหักล้างความจริงของฝ่ายสนับสนุนการสร้างเขื่อนปากมูล

วิทยานิพนธ์สาขาการพัฒนาลังคม คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เรื่อง “อุดมการณ์สิ่งแวดล้อมนิยมในงานโฆษณา” ของ เนตรดาว แพทย์กุล ช่วยจุดประเด็นชี้ให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างมโนทัศน์ “สัมพันธบท” กับการเมืองเรื่องความจริงเกี่ยวกับบันไดปลาโจนชัดเจนยิ่งขึ้น วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้ประยุกต์ใช้แนวคิดสัญศาสตร์มาวิเคราะห์โฆษณา *บันไดปลาโจน* ทางโทรทัศน์ของการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย ซึ่งได้เผยแพร่ออกอากาศในช่วงการสร้างเขื่อนปากมูล โฆษณานี้ใช้กลวิธีการเล่าเรื่องผ่านมุมมองของ *ผู้ขายบ้านนอก* คนหนึ่งที่นอนหลับฝันไปว่าปลาได้หมดจากลำน้ำมูล ส่งผลให้ไม่มีปลาร้ากินอีกต่อไป แต่เมื่อตื่นจากฝันกลับพบว่าความจริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะปลาสามารถแหวกว่ายผ่าน *บันไดปลาโจน* ได้อย่างสะดวก โฆษณานี้ได้สื่อความหมายว่า แม้จะมีการสร้างเขื่อนปากมูล ปลาในแม่น้ำมูลก็ยังคงมีความอุดมสมบูรณ์ เทคนิคการนำเสนอของงานโฆษณาดังกล่าวได้กระตุ้นให้ผู้ชมรู้สึกขบขันไปกับองค์ประกอบโฆษณา ทั้งในแง่เนื้อหาและบรรยากาศ เช่น กริยาท่าทางอันเฝอเซยของคนอีสาน ดนตรีประกอบอันสนุกสนาน ฯลฯ ในทัศนะของเนตรดาว โฆษณานี้ดังกล่าวดำเนินการวิพากษ์ประสงคของการสร้างความจริง นั่นคือสามารถตอบโต้กับกระแสการคัดค้านเขื่อนปากมูลที่มุ่งโจมตีความไม่สมเหตุสมผลของ *บันไดปลาโจน* ลงได้ (เนตรดาว, 2543: 130)

จากการวิเคราะห์ข้างต้น แม้จะไม่ได้กล่าวโดยตรง แต่เนตรดาวก็ได้ชี้ให้เห็นว่า โฆษณาบันไดปลาโจนประสบความสำเร็จในการครอบงำทางความคิด ด้วยข้อสรุปที่ว่า

- 1) โฆษณาดังกล่าวได้นำบริบททางสังคมมาลดทอนให้กลายเป็นเพียงภาพแทนความจริง

2) กระบวนการสร้างภาพแทนความจริงนี้ ได้ “ทำให้ ความจริงต้นแบบ สูญเสียอำนาจในการยืนยันความจริงที่มันเป็นตัวแทนอยู่ จึงเป็นการบิดเบือนความหมายของรูปสัญลักษณ์” (เนตรดาว, 2543: 131, เน้นโดยผู้เขียนบทความ)

3) งานโฆษณาชิ้นนี้สำเร็จได้เพราะว่า “ผู้ชมซึ่งไม่ได้เข้าใจบริบทของความขัดแย้งกรณีเชื่อนปากมุล ก็จะเข้าใจได้ว่า มันได้ปลาใจเป็นเทคโนโลยีที่ทำให้การพัฒนาประโยชน์จากธรรมชาติกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมสามารถไปด้วยกันได้” (เนตรดาว, 2543: 131, เน้นตามต้นฉบับเดิม)

อย่างไรก็ตาม จากแง่มุมของสัมพันธบท ทำให้เราตั้งคำถามขึ้นมาว่า เราจะรู้ได้อย่างไรว่าความจริงของฝ่ายคัดค้านเชื่อนปากมุลเป็นความจริงต้นแบบ เพราะจะพบว่าบริบทที่เราเห็นว่าเป็นจริงนั้นก็ไม่ได้เป็นความจริงที่หยุดนิ่ง หากแต่มีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ดังนั้น การกล่าวว่าโฆษณาเป็นกระบวนการ บิดเบือน ความหมายของรูปสัญลักษณ์ จึงเป็นการสรุปเพียงครั้งเดียว เพราะการบิดเบือนนั้นไม่ได้ทำในระดับตัวบทเท่านั้น หากแต่การบิดเบือนสามารถกระทำในระดับบริบทได้เช่นกัน นั่นคือ เมื่อกลับมาสู่คำถามที่ว่า ทำไมงานโฆษณามันได้ปลาใจจึงมีพลังหรือมีความน่าเชื่อถือ ? ทั้ง ๆ ที่ ไม่ใช่เรื่องจริง แน่นอนว่า ส่วนหนึ่งย่อมเป็นเพราะเทคนิคในการนำเสนอที่ทำให้ดูสมจริง จนทำให้เนื้อหาในงานโฆษณาดังกล่าวเป็นการบิดเบือนความจริง แต่การบิดเบือนความจริงต่าง ๆ ของงานโฆษณามันได้ปลาใจนั้น ถึงที่สุดแล้วก็ยังต้อง “อ้างอิง” กับบริบทของการเมือง เศรษฐกิจ วัฒนธรรมซึ่งอยู่รายล้อมผู้รับสาร มิฉะนั้นรหัสหมายต่าง ๆ ที่สอดใส่ลงไปในงานโฆษณาก็จะไม่เป็นที่เข้าใจของผู้รับสาร หรือเป็นรหัสหมายที่ ไร้ความสมจริง เช่น ถ้าต้องการสื่อความหมายสัญลักษณ์ว่า “ผู้ได้รับผลกระทบจากเชื่อนปากมุล” เราไม่อาจใช้รูปสัญลักษณ์ที่เป็นคนกรุงเทพฯ ชาวเขา คนภาคใต้ คนญี่ปุ่นได้ แต่ต้องใช้ “ผู้ชายบ้านนอก ผิวดำ ไม่มีเงินจุก หน้าตาซื่อ” ซึ่งเป็นรูปสัญลักษณ์ของความเป็นอีสาน ปัญหาก็คือ รูปสัญลักษณ์ของความเป็นอีสานก็ไม่ใช่ตัวตนที่แท้จริงของคนอีสานอยู่ดี เพราะนั่นเป็นเพียง “ภาพแทนความจริง” ของคนอีสานแบบหนึ่งเท่านั้นเอง

ดังนั้น ความสัมพันธ์ระหว่างงานโฆษณากับโลกความจริงข้างนอก

ตัวบท จึงมิได้เป็นเพียงแค่แหล่งอ้างอิงของกันและกันเท่านั้น แต่ทั้งคู่ล้วนมีส่วนสร้างอีกฝ่ายหนึ่ง นั่นคือ ตัวบทได้มีส่วนสร้างบริบท และในเวลาเดียวกัน บริบทก็ได้สร้างตัวบท เมื่อมองย้อนกลับมาดูปฏิบัติการในการนำเสนอโฆษณาบนไดปลาโจน โฆษณามีได้เป็นเครื่องมือในการบิดเบือนความจริงที่ทรงพลังภาพด้วยตัวของมันเอง แต่สิ่งที่ควรตระหนักถึงยิ่งกว่านั้นก็คือการสร้างโลกความจริงล้อมรอบโฆษณา ในแง่นี้ ความยกย่อนับเนียนของการสร้างความจริงเรื่องบนไดปลาโจน ไม่ได้อยู่ที่การใช้โฆษณาชิ้นหนึ่งเป็นเครื่องมือในการสร้าง “ภาพแทนความจริง” เท่านั้น แต่อยู่ที่การสร้าง “โลกความจริงภายนอกโฆษณา” หรือสร้าง “บริบททางเศรษฐกิจ สังคม การเมือง” ที่แวดล้อมอยู่ โฆษณาสามารถบิดเบือนความจริงได้อย่างมีประสิทธิภาพ เพราะโลกข้างนอกโฆษณานั้นบิดเบือนพอ ๆ กัน กล่าวอีกนัยหนึ่ง โฆษณาและสภาพสังคม ทั้งคู่ล้วนมี “กรอบความรู้” ร่วมกัน ชัดเดียวกัน จนคนในสังคมเชื่อว่าโฆษณานั้นสอดคล้องกับโลกความเป็นจริงข้างนอก และโลกข้างนอกสอดคล้องกับโฆษณา โฆษณาจึงไม่ได้ทำหน้าที่แค่เป็นเครื่องมือในการครอบงำทางอุดมการณ์ หรือเป็นเทคนิคทางอำนาจชนิดหนึ่งเท่านั้น แต่กลายเป็นส่วนหนึ่งที่แนบแน่นไปกับบริบททางสังคมที่ถูกสร้างขึ้น และเมื่อถูกนำมาผลิตสร้างในห้วงเวลาของการสร้างเขื่อนปากมูล การโฆษณาเพื่อโฆษณาผ่านสื่อโทรทัศน์จึงยังสอดคล้องกับ “สถานการณ์” ที่ต้องการทำให้คนเชื่อว่า “บนไดปลาโจน” มีประโยชน์มากกว่ามีโทษ ส่งผลให้ความจริงยิ่งกระโจนเข้าสู่ความขัดแย้งทางการเมืองอย่างแยกไม่ออก

จากกรณีตัวอย่างที่กล่าวมาในการผลิตสร้างความจริงเกี่ยวกับบนไดปลาโจน แสดงให้เห็นว่า ความจริงไม่ได้มีลักษณะที่มีแก่นแท้แน่นอนตายตัวในลักษณะของสัจพจน์ (Axiom) ที่ไม่ต้องพิสูจน์หรือเป็นสัจธรรมที่เป็นความจริงสูงสุด หากเป็นความจริงซึ่งเลื่อนไหล อย่างไรก็ตาม มิได้หมายความว่าเลยเถิดไปว่า ความจริงเป็นสิ่งที่สร้างขึ้นมาได้โดยไร้สิ่งอ้างอิงสามารถกล่าวขึ้นมาลอย ๆ หรือสามารถเสกให้เรื่องโกหกกลายเป็นเรื่องจริงได้โดยไร้ขอบเขต เพียงแต่ต้องการชี้ชวนให้เห็นว่า ความจริงสัมพันธ์กับ “กรอบความรู้” ของทั้งผู้ผลิตสร้างและผู้รับสาร หาก “กรอบความรู้” ของทั้งคู่สอดคล้องกัน หรืออย่างน้อยไม่ขัดขวางกันและกัน ก็ย่อมมีแนวโน้มที่

ผู้รับสารจะเชื่อ “ความจริง” ของผู้ที่บอกเล่า กล่าวคือ สมาชิกในสังคมเลือกที่จะเชื่อความจริงของฝ่ายหนึ่ง และไม่เชื่อความจริงของฝ่ายอื่น ไม่ได้ขึ้นอยู่กับว่า ความจริงฝ่ายไหนเป็นข้อมูลที่ถูกต้องหรือเป็นข้อเท็จจริง หากแต่ความจริงนั้นมีโครงสร้างชุดเดียวกันหรือสอดคล้องกับ “กรอบความรู้” หรือโลกทัศน์ของผู้รับสารซึ่งมีมาก่อนแล้วหรือไม่

ตัวอย่างหนึ่งที่น่าสนใจคือ คำเชิญชวนของกลุ่มศาสนาคริสต์แห่งหนึ่งเกี่ยวกับการทัศนศึกษาจังหวัดอุบลราชธานีในโฆษณารายการท่องเที่ยวได้กล่าวเชิญชวนไว้ว่า “ท่องเที่ยวชมผีพระหัตถ์พระเจ้า: แก่งสะพือ, แก่งตะนะ, แม่น้ำสองสี, เขื่อนสิรินธร, เขื่อนปากมูล, บันไดปลาโจน” (marutr.tripod.com/camp_program.doc) ไม่ว่าจะโดยจงใจหรือไม่ก็ตาม คำเชิญชวนดังกล่าวแสดงมุมมองต่อบันไดปลาโจนและเชื่อว่าเป็นสิ่งที่พระเจ้ารังสรรค์ขึ้นมาแจกเช่นเดียวกับธรรมชาติที่สวยงามน่าชื่นชม และมีคุณค่าเทียบเท่ากับการสัมผัสความมหัศจรรย์ที่มาจากหัตถ์พระเจ้า “สัมพันธบท” ระหว่างการท่องเที่ยวกับความเชื่อเรื่องพระเจ้าและบันไดปลาโจน บ่งบอกให้เห็นถึงการแฝงฝัง “กรอบความรู้” ไว้อย่างแนบเนียน นั่นคือ เชื่อมมันในเทคโนโลยีที่มนุษย์ประดิษฐ์ขึ้นสามารถเอาชนะธรรมชาติ ภายใต้อำนาจ “กรอบความรู้” เช่นนี้ เราจะได้เห็นว่าในโลกการรับรู้ของคนกลุ่มนี้ซึ่งปรารถนาจะไปชมความงามจากผีพระหัตถ์ของพระเจ้า ไม่สามารถมองเห็นหรือไม่พร้อมที่จะมองเห็นความอยู่ดีธรรมเชิงโครงสร้าง เพราะในโลกรับรู้ของพวกเขา/เธอได้ถูกล้อมรอบไปด้วยความคิดความเชื่อบางอย่าง ซึ่งไม่เปิดโอกาสให้เข้าถึงความจริงของฝ่ายคัดค้านเขื่อนปากมูล นั่นคือ รับรู้ว่าพลังงานไฟฟ้าเป็นสิ่งจำเป็นต่อชีวิต การมีไฟฟ้าใช้เป็นตัวชี้วัดการพัฒนา การท่องเที่ยวเกี่ยวข้องกับ การเมือง ชาวประมงไม่มีศักดิ์ศรีที่จะประกอบอาชีพของตนและควรหันไปประกอบอาชีพอื่นแทน คนอีสาน (ลาว) ต่ำต้อยกว่าคนกรุงเทพฯ ปลาแม่น้ำมูลสามารถว่ายข้ามบันไดปลาโจนได้ การเรียกร้องของสมัชชาคนจนก่อให้เกิดความวุ่นวาย การเมืองในระบบประชาธิปไตยแปลว่าการเลือกตั้ง ฯลฯ เมื่อผสมผสานทั้งหมดเป็นเนื้อเดียวกันแล้ว อาจเกิดคำถามขึ้นว่า “กรอบความรู้” ชุดหนึ่งของสังคมไทย คือ “กรอบความรู้” ที่มองไม่เห็นความอยู่ดีธรรมเชิงโครงสร้าง ใช่หรือไม่

สัมพันธ์กับอัตลักษณ์เพศและวัยกรณีเชื่อนปากมูล

ในการต่อสู้ทางการเมือง ประเด็นเรื่องของเพศและวัยดูเหมือนจะเป็นจุดเปราะบางที่ทั้งฝ่ายสนับสนุนและคัดค้านเชื่อนปากมูลได้หยิบมาใช้เป็นเครื่องมือในการอ้างความชอบธรรมของแต่ละฝ่าย ทั้งสองฝ่ายล้วนมีมุมมองที่ต่างกัน ฝ่ายหนึ่งพยายามเก็บกดปิดกั้น เด็ก ผู้หญิง และคนชรา ว่าไม่ควรมีส่วนเกี่ยวข้องในเรื่องการเรียกร้องสิทธิและเสรีภาพ ขณะที่อีกฝ่ายฝ่ายหนึ่งกลับนำเสนอภาพความเป็นเด็ก ผู้หญิง และคนชรา ในมิติที่ยกย่องเชิดชู ในที่นี้จะพิจารณาว่า ทั้งสองฝ่ายได้อ้างอิง “กรอบความรู้” เกี่ยวกับเพศและวัยอย่างไร และนำมาสู่การผลิตสร้างและจัดการความจริงในมิติเพศสภาพนี้อย่างไร

ฝ่ายหนึ่งได้ใช้ประเด็นเพศสภาพเพื่อทำให้ผู้หญิง (รวมทั้งเด็กและคนชรา) กลายเป็น “คนอื่น” (The Other) ซึ่งพบว่า กรอบการมองผู้หญิง เด็ก และคนชรา ล้วนยึดติดกับ “ลักษณะต้นแบบ” (Stereotype) กล่าวคือ มีพื้นฐานการมอง “อัตลักษณ์” ของผู้หญิง เด็ก และคนชรา ว่าเป็นเพศ/วัยที่อ่อนแอ ดังนั้น จึงควรมีชีวิตอยู่ในบ้านไม่ควรที่จะออกมาเคลื่อนไหวประท้วง ซึ่งเป็นการต่อสู้ทางการเมืองที่เต็มไปด้วยความรุนแรง ในปี พ.ศ. 2543 เมื่อชาวบ้านปากมูลมาชุมนุมเรียกร้องให้มีการเปิดเชื่อนปากมูลที่หน้าทำเนียบรัฐบาล ชาวบ้านไม่พอใจที่รัฐบาลไม่แสดงท่าทีจะตัดสินใจดำเนินการใด ๆ จึงแสดงความจำนงร่วมกันอดข้าวประท้วงรัฐบาล นายบัญญัติ บรรทัดฐาน รองนายกรัฐมนตรีได้แสดงความเห็นว่า “อย่าลำบากถึงขั้นนั้นเลย เนื่องจากถ้าเป็น ผู้หญิงหรือคนชรา ก็ก่อให้เกิดอันตราย ทั้งนี้ขอให้เข้าใจว่า รัฐบาลที่มาจากทางเลือกตั้ง สิ่งใดที่เป็นข้อสนองตอบของประชาชน ก็จะดำเนินการให้อยู่แล้ว” และ “จะกดดันรัฐบาลหรือไม่กดดัน รัฐบาลทำให้อยู่แล้ว ทั้งนี้ตนอยากฝากส่งข่าวไปบอกกลุ่มผู้ชุมนุมด้วยว่า อย่าให้ ผู้หญิงหรือคนสูงอายุ อดข้าวอดน้ำ เพราะไม่เป็นประโยชน์กับใคร” (กรุงเทพธุรกิจ, 25 กรกฎาคม 2543: 1 - 2, เน้นโดยผู้เขียนบทความ)

มิติของการนำเสนอภาพผู้หญิงในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมจากคำพูดของรองนายกรัฐมนตรีข้างต้น นับเป็นอำนาจในการจัดแบ่งประเภท

และการนิยาม “อัตลักษณ์” ของผู้ที่เข้าร่วมกิจกรรมทางการเมือง ดังที่งานชิ้นหนึ่งได้ศึกษารายการโทรทัศน์ในสหรัฐอเมริกาพบว่า รายการเหล่านั้นจะสร้าง “ลักษณะต้นแบบ” ของการแสดงบทบาทของผู้หญิงและติดตรึงความไร้อำนาจของผู้หญิงเอาไว้ กระบวนการดังกล่าวนี้นำไปสู่การจัดแบ่งประเภทผู้หญิงออกเป็น ผู้หญิงดี ซึ่งมีคุณลักษณะของความอ่อนน้อมสง่างาม อ่อนไหว และอยู่ในพื้นที่ภายในบ้านกับผู้หญิงเลวที่ขบถ อีศระ และเห็นแก่ตัว (อ้างใน Barker, 2000: 249) ในกรณีผู้หญิงที่เข้าร่วมขบวนการเคลื่อนไหวในสังคมไทยก็มีการแบ่งแยกไม่แตกต่างกัน ที่ได้มีการจัดจำแนกผู้หญิงที่ดีตาม “กรอบความรู้” ชุดหนึ่ง นั่นคือ สังคมไทยได้ตัดสินไว้ล่วงหน้าแล้วว่า ผู้หญิง เด็ก และคนชรา ไม่ควรออกมาเดินขบวนประท้วง แต่ควรอยู่กับเหย้าเฝ้ากับเรือน และดำรงความอ่อนไหวอ่อนแอเอาไว้

เมื่อนักกลับมาของกลุ่มคัดค้านเขื่อนปากมูลพบว่า มีคำอธิบายประเด็นเพศและวัยที่แตกต่างออกไป กล่าวคือ มุ่งเน้นยกย่องเชิดชูบทบาทผู้หญิงชาวบ้านในขบวนการเคลื่อนไหว ซึ่งพบว่ามีสองลักษณะด้วยกัน ด้านหนึ่ง นำเสนอภาพความเป็นผู้หญิงให้มีความทัดเทียมเท่ากับผู้ชาย ซึ่งเป็นการพลิกตรรกะหรือมายาคติของสังคม เช่น ชาวบ้านปากมูลได้นั่งขวางระเบิดในช่วงการสร้างเขื่อน เพื่อมิให้มีการระเบิดแก่งต่อไป การกระทำดังกล่าวถูกตีความว่า ผู้หญิงมีความหมายเป็นคนแข็งแรง กล้าหาญ เสียสละเพื่อครอบครัว นอกจากนี้ ยังมีการนำเสนอภาพลักษณะเฉพาะของชาวบ้านปากมูลผู้หญิง เช่น นลินี ตันธวนิตย์ ชี้ว่า ในการต่อสู้เรื่องเขื่อนปากมูลมีการนำเสนอผู้หญิงชาวบ้านปากมูลให้มีความรู้เรื่องธรรมชาติ ความรู้เรื่องชุมชน และความรู้จากการสรุปทบทวนจากการเคลื่อนไหว ในขณะที่เมื่อสถานการณ์ในการเผชิญหน้าทางการเมืองตึงเครียด ผู้หญิงไม่ได้ถูกสร้างภาพให้เป็นคนแข็งแรงอีกต่อไป แต่กลับตอกย้ำคุณลักษณะความเป็นผู้หญิง นั่นคือ มีการนำเสนอ “อัตลักษณ์” ผู้หญิงในฐานะเพศที่อ่อนแอ อ่อนหวาน เพื่อลดความรุนแรงของการชุมนุม เช่นยืนอยู่แถวหน้าของการชุมนุมเพื่อให้เผชิญหน้ากับตำรวจ (นลินีและคณะ, 2545: 231 - 232)

ในอีกมิติหนึ่ง เมื่อผู้หญิง เด็ก และคนชราออกมาเคลื่อนไหว พบว่าเป็นแ่งมุมที่สื่อมวลชนค่อนข้างให้ความสนใจ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อ

ผู้หญิง เด็ก หรือคนชรา กลายเป็นผู้ถูกกระทำจากอำนาจรัฐ สิ่งนี้ได้กลายมาเป็นจุดเปราะบางที่กระตุ้นในธรรมสำนึกของสื่อมวลชนและสมาชิกของสังคมให้ตั้งคำถามกับการใช้อำนาจรัฐอย่างไม่ชอบธรรม เมื่อผู้ที่อ่อนแอถูกกระทำอย่างไรเมตตาธรรม ยิ่งช่วยสร้างความสะเทือนใจแก่สังคม การทำให้ผู้หญิงกลายเป็นเหยื่อ ของอำนาจเป็นโครงเรื่องประเภทหนึ่งที่คนทั่วไปในสังคมยอมรับได้ และไม่อาจนิ่งเฉยดูดาย กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ สังคมไทยมี “กรอบความรู้” เกี่ยวกับผู้หญิง เด็ก และคนชรา ว่าเป็นเพศที่อ่อนแอนั่นคือ เป็นความรู้สึกเดียวกับเมื่อผู้หญิงถูกสามีทำร้าย คนชราที่ถูกปล่อยให้อยู่คนเดียวตาย เด็กที่ถูกอำนาจบาตรใหญ่รังแก เป็นต้น เมื่อประเด็นเหล่านี้ถูกหยิบยกขึ้นมาเป็นเรื่องเล่าในสาธารณะ คนในสังคมสามารถรู้สึกร่วมไปกับความทุกข์ยากของพวกเธอ/เขาได้อย่างไม่ยากเย็น

ในที่นี้จะยกตัวอย่างการพิจารณาถึง “สัมพันธ์บท” ของภาพถ่ายภาพหนึ่ง ที่ทำให้เห็นถึงพลังของประเด็นเพศและวัยที่ถูกนำมาต่อสู้ในการเคลื่อนไหวคัดค้านเขื่อนปากมูล อันนำมาสู่การยืนยัน “กรอบความรู้” อีกชุดหนึ่ง ซึ่งเป็นกรอบความรู้ที่มองเห็น ความอยุติธรรมเชิงโครงสร้าง ในสังคมไทย

ภาพที่ 1 ภาพข่าวเล่าเรื่อง: ผู้หญิง เด็ก คนชรา และลูกกรง

ภาพนี้เป็นผลิตผลจากกรณีของการจับกุมชาวบ้านปากมูลและ
สมัชชาคนจนจำนวน 225 คน ที่ได้ป็นเข้าไปยังทำเนียบรัฐบาลเมื่อวันที่ 16
กรกฎาคม พ.ศ. 2543 เพื่อเรียกร้องรัฐบาลให้ทำตามมติคณะกรรมการกลาง
แก้ไขปัญหของสมัชชาคนจน ซึ่งมีมติให้เปิดประตูระบายน้ำเชื่อนปากมูล
แต่รัฐบาลกลับนิ่งเฉยไม่ปฏิบัติตาม ก่อนหน้านั้น ในวันที่ 13 - 15 ก.ค. ชาว
บ้านพยายามยื่นหนังสือให้รัฐบาลพิจารณาข้อเสนอแต่ไม่ได้รับความสนใจ
แต่อย่างใด ทำให้ชาวบ้านมองไม่เห็นหนทางในการเจรจา จึงตัดสินใจป็น
เข้าไปในทำเนียบรัฐบาล ตำรวจที่รักษาความสงบได้ใช้กระบองตีและยิง
แก๊สน้ำตาเข้าใส่ แต่ชาวบ้านบางส่วนได้หลุดรอดเข้าไปชุมนุมในทำเนียบ
รัฐบาล ในวันต่อมาตำรวจได้เข้าจับกุมชาวบ้านที่อยู่ในทำเนียบรัฐบาล ด้วย
ข้อหานุกรกสถานที่ราชการ จากเหตุการณ์ดังกล่าว สื่อมวลชนได้เลือกหยิบ
ใช้ความอ่อนแอมานำเสนอเพื่อเรียกร้องสังคมให้หันมารับรู้ความไม่ชอบ
ธรรมของอำนาจ การนำเสนอภาพผู้หญิง เด็ก และคนชราได้กลายเป็นอาวุธ
ทางสัญลักษณ์ ในการเรียกร้องมโนธรรมสำนึกของสังคมโดยรวม ภาพหนึ่ง
ภาพจากเหตุการณ์นั้นได้ถูกตีพิมพ์ในสื่อสิ่งพิมพ์หลายฉบับ เช่น มติชนสุด
สัปดาห์ ข่าวสด สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง
“คดีคนจนการเมืองกับนโยบายรัฐบาลใหม่”ของสถาบันพัฒนาการเมืองฯ
การตีพิมพ์ภาพดังกล่าวซ้ำแล้วซ้ำเล่า ทำให้ “คนอื่น” ที่ถูกกระทำ พลิก

กลับมาทำให้อำนาจที่ใช้ความรุนแรงกลายเป็น “คนอื่น” แทน นั่นคือ กลายเป็นอำนาจที่ไม่ชอบธรรม ภาพดังกล่าวจึงมีหน้าที่ในการฟ้องสังคมให้รับรู้ ความสำเร็จของเจ้าน้ำที่รัฐที่กระทำต่อคนจน และกลายเป็น “อำนาจเชิงสัญลักษณ์” (Symbolic Power) ที่สำคัญยิ่งในการบันทึกความชอบธรรมของรัฐในการใช้ความรุนแรงต่อผู้ชุมนุมของกลุ่มคนจน ในแง่นี้จะพบว่าอำนาจของภาพจึงมิใช่เพียงการแสดงออกซึ่งอารมณ์ความรู้สึกของเด็กผู้หญิง และคนชราในภาพเท่านั้น แต่ภาพนี้ถูกนำมาตีพิมพ์ใหม่เพื่อสื่อนัยถึงการใช้อำนาจอย่างไม่ชอบธรรมอีกด้วย

ภาพที่ 2 หน้าปกมติชนสุดสัปดาห์ (24 ก.ค. 2543)

ใน *มติชนสุดสัปดาห์* ได้ใช้เทคนิคคอมพิวเตอร์กราฟิกซ้อนภาพสองภาพเข้าด้วยกัน ภาพเบื้องหลัง (Background) เป็นภาพที่เรากำลังกล่าวถึงอยู่ และเบื้องหน้า (Foreground) เป็นภาพของนายกรัฐมนตรีชวน หลีกภัย กำลังยกแก้วดื่มไวน์ (แม้ในภาพอาจจะไม่ได้เป็นไวน์จริง ๆ แต่ลักษณะการ ดื่มแก้ว และองค์ประกอบของภาพได้ชักชวนให้ผู้รับสารเข้าใจได้ว่า น้ำในแก้วคือไวน์มากกว่าที่จะเป็นน้ำเปล่า) ภาพดังกล่าวไม่ได้เกิดในเวลาเดียวกัน และไม่ได้มีความเกี่ยวข้องอะไรกันเลย แต่ *มติชนสุดสัปดาห์* กลับหยิบมาวางเคียงคู่กัน เพื่อก่อให้เกิดความหมายที่ขัดกันอย่างสิ้นเชิง ด้านหนึ่ง คนจนถูกจับเข้าคุก ต้องตกกระทำลำบาก อีกด้านหนึ่ง ผู้มีอำนาจกำลังดื่มด่ำกับความสุขส่วนตัว เทคนิคการตัดปะภาพเช่นนี้ ได้เรียกร่องอารมณ์ของผู้รับสารให้มองเห็นความขัดแย้งในสองภาพ และยังภาพด้านหลัง

ถูกขับเน้นจากการล้อมกรอบตัดภาพ (Crop) ให้เหลือเฉพาะส่วนของใบหน้า อันเศร้าหมองของผู้หญิงและใบหน้าของเด็กไร้เดียงสา โดยตัดองค์ประกอบซึ่งเป็นรูปคนอื่น ๆ ออกไป การจัดวางองค์ประกอบภาพเช่นนี้ยัง สันตะเทือนอารมณ์ของผู้อ่าน สัมพันธ์กับข้อความในเชิงเสียดเย้ย (Irony) ที่ว่า “ฉันรักธรรมชาติ เพราะธรรมชาติสอนให้ฉันรักประชาชน” ถูกหยิบ ขึ้นมาประกอบในหน้าปก ยิ่งชี้ชวนให้เห็นถึง การหลงลืม “อัตลักษณ์” ใน อดีต (ความเป็นนักศึกษาธรรมชาติของชน ที่ถูกปลูกฝังอุดมการณ์รับ ใช้ประชาชน) นำมาสู่การสร้าง “อัตลักษณ์” ใหม่ นั่นคือ สร้างความเป็น “ทรรักษ์” ให้กับนายกรัฐมนตรีนอกจากการเลือกตั้ง ดังที่หนังสือพิมพ์ หลายฉบับได้ร่วมกันวิพากษ์วิจารณ์การสลายการชุมนุมของชาวบ้านปากมุล ด้วยความรุนแรง ว่าเป็นการกระทำอย่างเดียวกันกับการปราบปราม ประชาชนของรัฐบาล “ทรรักษ์” ซึ่งเป็นเผด็จการกระทำกับขบวนการ ประชาชนในยุค 14 ตุลาคม 2516 ภาพการกินไวน์ขาวของนายฯ ชวน หลีกภัย ได้กลายมาเป็นสัญลักษณ์ของความเป็น “ทรรักษ์” ภายใต้การ ตัดต่อภาพด้วยคอมพิวเตอร์ อย่างไรก็ตาม ภาพดังกล่าวได้ถูกผลิตออกมา ในช่วงที่รัฐบาลชวน หลีกภัยกำลังถูกกดดันอย่างหนัก และเผชิญหน้า วิกฤตศรัทธาทางการเมือง บริบทเช่นนี้ยิ่งทำให้ภาพความยุติธรรมเชิง โครงสร้างชัดเจนขึ้น

ภาพที่ 3 หน้าหนึ่งหนังสือพิมพ์ข่าวสด (3 ธ.ค. 2544)

หลังจากเกิดเหตุการณ์ได้ประมาณหนึ่งปีครึ่ง ภาพนี้ได้ถูกผลิตซ้ำอีกครั้งในหน้าหนึ่งของหนังสือพิมพ์ชาวสด ฉบับวันที่ 3 ธ.ค. 2544 เพื่อนำมาประกอบเรื่องราวของการที่อัยการไม่สั่งฟ้องคดีชาวบ้านกลุ่มสมัชชาคนจน 225 คนป็นรื้อทำเนียบรัฐบาลในข้อหาบุกรุกสถานที่ราชการในเวลากลางคืน มั่วสุมตั้งแต่ 10 คนขึ้นไป และกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งที่ทำให้เกิดความวุ่นวายในบ้านเมือง ภาพดังกล่าวได้ถูกตีพิมพ์อีกครั้ง เพื่อยืนยันให้เห็น *ความอยุติธรรมเชิงโครงสร้าง* ที่เคยเกิดขึ้นในบริบททางการเมืองของยุคสมัยหนึ่ง

นอกจากนี้ ภาพดังกล่าวยังถูกนำมาต่อยอดอีกครั้งหนึ่งในการพิมพ์หน้าปกของวารสารทางวิชาการคือ วารสาร *นิติสังคมศาสตร์* ปีที่ 1 ฉบับที่ 1 ซึ่งจัดทำโดยคณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ได้เลือกใช้รูปดังกล่าว เพื่อแสดงภาพตัวแทนของความไม่ชอบธรรมของการใช้กฎหมายกับคนจน อันเป็นกระบวนการต่อยอดถึงการมีอยู่ของ *ความอยุติธรรมเชิงโครงสร้าง* ที่ชัดเจนขึ้น

ภาพที่ 4 หน้าปกวารสารนิติสังคมศาสตร์ ปีที่ 1 ฉบับที่ 1 (2546)

จากตัวอย่างของภาพหนึ่งภาพข้างต้น ซึ่งถูกผลิตซ้ำครั้งแล้วครั้งเล่า ได้ชี้ให้เห็น “อำนาจของภาพ” ที่สามารถหยิบใช้โน้มน้าวต่าง ๆ กันไป การ

นำเสนอภาพจึงไม่ได้เป็นเพียงการบันทึกภาพเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเท่านั้น แต่ภาพถ่ายสามารถสื่อความหมายข้ามพ้นมิติเวลาและสถานที่ และสามารถมีความหมายใหม่ในบริบทใหม่ ดังเช่นภาพผู้หญิง เด็ก และคนชราในลูกกรง เมื่อเวลาผ่านไป ภาพดังกล่าวได้ค่อย ๆ ปรากฏเด่นชัดขึ้นเรื่อย ๆ ในความหมายในระดับนามธรรม นั่นคือ มีความหมายถึง *ความอยู่ดีธรรมเชิงโครงสร้าง* ในขณะที่ความหมายที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์ป็นเข้าทำเนียบรัฐบาลนั้นลดบทบาทลงไปตามลำดับ

อย่างไรก็ตาม การนำเสนอภาพผู้หญิง เด็ก และคนชราข้างต้น แม้จะมีความหมายข้ามพ้นมิติเวลาและสถานที่ แต่ก็ได้หลุดพ้นไปจาก “กรอบความรู้” เกี่ยวกับผู้หญิง เด็ก และคนชราในสังคมไทย ภาพที่หยิบยกมาอภิปรายนี้จะเห็นได้ว่า ก็ยังเป็นการหยิบใช้ “ลักษณะต้นแบบ” ความอ่อนแอ นำสงสารของผู้หญิง เด็ก และคนชรามานำเสนอ และจะพบว่า เมื่อข่าวการถูกกระทำของคนกลุ่มนี้ถูกแพร่กระจายออกไป ก็ดูเหมือนว่าปัญหาเชื่อนปากมุลซึ่งรัฐบาลไม่ได้ให้ความสนใจกับปัญหาก่อนหน้านี้เริ่มมีท่าทีเปลี่ยนแปลงไป คือ ยอมโอนอ่อนผ่อนตามต่อข้อเรียกร้องของผู้คัดค้านเชื่อนปากมุลและกลุ่มสมัชชาคนจนมากขึ้น

บทส่งท้าย: “อมพระมาพูดใครจะเชื่อ ?”

การจับมือของคู่หูซูเปอร์สตาร์แกรมมี่ เสก โลโซกับเบิร์ด ธงไชย ได้ผลักดันให้เพลง “อมพระมาพูดก็ไม่เชื่อ” กลายเป็นเพลงฮิตติดหูคนไทย ด้วยการเขียนเนื้อร้องต่อว่าผู้หญิงที่รู้ปลั๊กชนิกายนอกดูสวยงาม แต่กลับพูดไม่ตรงกับกรกระทำ แนวคิด “สัมพันธบท” ก็ชี้ให้เห็นในทำนองเดียวกันว่าการผลิตสร้างความจริงและการจัดการความจริงของสังคมไทยในกรณีเชื่อนปากมุลมีความซับซ้อนยิ่งนัก การทำความเข้าใจแค่ในระดับ “ภาพปรากฏ” ภายนอก ไม่เพียงพอต่อการเข้าถึง “ความจริง” ในกรณีเชื่อนปากมุล เนื่องจากทั้งฝ่ายที่สนับสนุนและโต้แย้งล้วนมี “กรอบความรู้” ของตน และเชื่อมั่นว่า “กรอบความรู้” นั้นเป็นความจริง ขณะเดียวกัน ในผู้รับสารเองก็มี “กรอบความรู้” ที่อาจแตกต่างหรือเหมือนกับ “กรอบความรู้” ของ

ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง อะไรจะเรียกว่า “ความจริง” ขึ้นอยู่กับปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้ส่งสารกับผู้รับสารว่าจะเห็นว่า กฎเกณฑ์ในการตัดสินว่าสิ่งใดจริง/ไม่จริงคืออะไร

ในอีกมิติหนึ่ง นอกจากกรอบความรู้จะมีหลากหลายชุดแล้ว ในส่วนของ “วาทกรรม” หรือการเขียน การปฏิบัติต่อเรื่องหนึ่ง ๆ ก็มีทั้งการสอดคล้องกับ “กรอบความรู้” ของแต่ละกลุ่ม และบางครั้งก็มีการหยิบบัณฑิตผสมผสาน “วาทกรรม” ของฝ่ายตรงข้ามมาผนวกกลืนเข้าไว้ด้วยกัน ทำให้ความจริงกรณีเชื่อนปากมูลเป็นการหยิบบัณฑิต “ตัวบท” ฝ่ายหนึ่งจึงไม่ได้อ้างความจริงจาก “กรอบความรู้” ของตนเองเท่านั้น แต่ยังมีการฉวยใช้สิ่งที่อีกฝ่ายเห็นว่าเป็น “ความจริง” มาผสมผสานสนับสนุนความจริงของฝ่ายตน

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีการอ้างอิง “วาทกรรม” ของฝ่ายตรงข้าม รวมทั้งยังอ้างอิงกับ “กรอบความรู้” ของผู้รับสาร ถึงที่สุดแล้ว ฝ่ายสนับสนุนและฝ่ายคัดค้านเชื่อนปากมูลล้วนมี “กรอบความรู้” คนละชุดที่ไม่มีวันจะลงรอยกันได้ ภาวะขัดกันเองเช่นนี้ ทำให้สังคมไทยจัดการความจริงเรื่องเชื่อนปากมูล ด้วยการช่วงชิงความหมาย (เช่นการมียุทธศาสตร์ในการนำเสนอความจริงผ่านสื่อมวลชนของทั้งฝ่ายสนับสนุนและคัดค้าน) การสร้างภาพลักษณ์ (เช่นการทำให้ความจริงดูน่าเชื่อถือโดยการอ้างงานวิชาการหรือการอ้างความรู้) และ การทำลายอัตลักษณ์ ของฝ่ายตรงข้าม (เช่นการโจมตีองค์กรพัฒนาเอกชนว่าเป็นผู้ไม่หวังดีต่อประเทศชาติ) มากกว่าที่จะมุ่งเน้นจัดการความจริงเพื่อเข้าถึง *ความจริง* ในกรณีเชื่อนปากมูล

กล่าวโดยสรุปก็คือ จากกรณีตัวอย่างที่ยกมาได้ชี้ชวนให้เห็นว่า สังคมไทยยังไม่สามารถสร้างข้อสรุปที่ชัดเจนได้ว่า สังคมไทยจะใช้กรณีความขัดแย้งเรื่องเชื่อนปากมูลเป็นบทเรียนของการแก้ไขปัญหาสังคมไทยในอนาคตได้ เพราะด้านหนึ่ง ในการวิวาทะโต้แย้งกันนี้ไม่ได้ดำเนินไปตามแนวทาง “วิภาษวิธี” ที่เมื่อมีความขัดแย้งจะนำไปสู่กฎเกณฑ์ชุดใหม่ตามยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลงไป หากแต่ในความขัดแย้งนั้นอาจจะปล่อยปละละเลยให้ *ความจริง* ถูกทอดทิ้งให้เจียบเสียดลงไปจนอ่อนเปลี้ยเพลียแรงในที่สุด แต่อีกด้านหนึ่ง มโนทัศน์ “สัมพันธบท” ก็ได้ช่วยชี้ชวนให้เห็นว่า ความจริงที่

ถูกกดทับ ปิดกั้น หรือเป็นเพียง “วาทกรรม” ซึ่งมีเสียงดังน้อยกว่า แต่ก็สามารถก่อให้เกิดกระแสความเห็นอกเห็นใจของแก่ชาวบ้านปากมูลในฐานะ “คนชายขอบ” มากขึ้น ดังกรณีตัวอย่างของการใช้ภาพการถูกจับกุมของชาวบ้านจากสมัชชาคนจนปลุกเร้าให้มองเห็น “ความอยุติธรรมเชิงโครงสร้าง” ที่ดูเหมือนไกลตัวผู้รับสาร (ซึ่งอนุโลมในที่นี้ก่อนว่าเป็นคนชั้นกลาง) ให้มาอยู่ใกล้ตัวมากขึ้น

แต่เราจะมั่นใจได้อย่างไรว่า การยึดติดใน “กรอบความรู้” ชุดใดชุดหนึ่ง จะช่วยให้ความจริงเรื่องเชื่อนปากมูลกระจ่างชัดได้ ทั้งฝ่ายที่อ้างเทคโนโลยีสามารถอยู่เหนือธรรมชาติ ซึ่งถูกปลุกฝังจากการยึดถือความรู้ตามแบบวิทยาศาสตร์เชิงกลไก ทั้งการนำเสนอภาพอัตลักษณ์ของเพศและวัยที่อ่อนแอมาใช้เรียกร้องความเห็นอกเห็นใจจากคนในสังคม ทั้งหมดนี้ แม้จะช่วยให้ความจริงชุดหนึ่งสามารถอยู่เหนือความจริงอีกชุดหนึ่ง แต่ก็เอาชนะกันได้ชั่วคราวชั่วคราว ขึ้นอยู่กับกระแสการตอบรับของสมาชิกในสังคมและในสถานการณ์ทางสังคมที่ผันแปรเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา ในแง่มุมเช่นนี้ หากฝ่ายใดสามารถนำเสนอเนื้อหาที่สอดคล้องกับกระแสสังคมได้มากกว่ากัน ก็ดูเหมือนจะเป็นฝ่ายที่ได้เปรียบ

ในภาวะที่ “ความจริง” เต็มไปด้วยความลึนหลอ คลุมเครือ และสับสนเช่นนี้ เราควรที่จะตั้งคำถามร่วมกันหรือไม่ว่าสังคมไทยจะมีกลไกอย่างไรในการเข้าถึง “ความจริง” และเรียนรู้จาก “ความจริง” ที่เคยเกิดขึ้นมาแล้วอย่างไร เพราะยังมี “ความจริง” อีกหลายเรื่องซึ่งยังไม่ได้รับการชำระสะสาง ถูกปล่อยให้เงียบเสียง และตกอยู่ในภาวะ “ความไม่รู้” ไม่ใช่เฉพาะกรณีเชื่อนปากมูลเท่านั้น แต่ยังมี “ความจริง” กรณี 6 ตุลาคม 2519 กรณีปัญหาการก่อการร้าย กรณีการฆาตกรรมผู้นำชุมชนซึ่งลุกขึ้นมาคัดค้านโครงการของรัฐ ทั้งหมดนี้เป็นโจทย์ข้อใหญ่ที่มีได้จำกัดอยู่เพียงในแวดวงสังคมศาสตร์ มนุษยศาสตร์ แต่เป็นเรื่องที่สมาชิกในสังคมควรที่จะร่วมกันตอบคำถามว่า สังคมไทยจะจัดการ “ความจริง” กันอย่างไร?

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย, ฝ่ายประชาสัมพันธ์. (2543). **ความจริงที่ซ่อนปกคลุม**. กรุงเทพฯ: ฝ่ายประชาสัมพันธ์ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2543). **วาทกรรมการพัฒนา**. กรุงเทพฯ: วิชาษา. นพพร ประชากุล. (2543). สัมพันธบท (Intertextuality) **สารคดี** 16 (182): 175 - 177.
- นลินี ตันธุนิตย์, สุไลพร ชลวิไล และศิริพร โคตะวินนท. (2545). ประสบการณ์การต่อสู้ของชาวลุ่มน้ำมูล: กรณีศึกษาเขื่อนปากมูลและเขื่อนราษีไศล **วิถีชีวิต วิถีสู้: ขบวนการประชาชนร่วมสมัย**. เชียงใหม่: ตริสวิน.
- เนตรดาว แพทย์กุล. (2543). อุดมการณ์สิ่งแวดล้อมนิยมในงานโฆษณา. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการพัฒนาสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.
- สุธานี ใจชื่อสมบูรณ์. (2532). เขื่อนปากมูล: จุดปะทุพลังมวลชนเหนือแคว้นแค้วนอีสาน. **สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์** 36 (3): 24 - 29.

ภาษาอังกฤษ

- Ashcroft, Bill and Ahulawalia, Pal. (1999). **Edward Said: The Paradox of Identity**. New York: Routledge.
- Allen, Graham. (2000). **Intertextuality**. New York: Routledge.
- Barker, Chris. (2000). **Cultural Studies: Theory and Practice**. London: Sage.
- Barker, Chris and Galasinski, Dariusz. (2001). **Cultural Studies and Discourse: A Dialogue on Language and Identity Analysis**. Lonuon: Sage.

- Chandler, Daniel. (2004). “Semiotics for Beginners: Intertextuality”
www.aber.ac.uk/media/Documents/S4B/sem09.html, 8 June.
- Couldry, Nick. (2000). *Inside Culture: Re-Imagining the Method of Cultural Studies*. London: Sage.
- Cuff, E.C.; Sharrock, W.W.; and Francis, D.W. (1990). *Perspectives in Sociology*. London: Routledge.
- Grossberg, Lawrence, ed. (1996). On Postmodernism and Articulation: An Interview with Stuart Hall. In David Morley and Kuan-Hsing Chen. (eds.), *Stuart Hall: Critical Dialogue in Cultural Studies*. pp. 131 - 150. London: Routledge.
- Hall, Stuart. (1997). *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage
- Said, Edward. (1991). *The World The Text and The Critic*. London: Vintage.
- World Commission on Dams. (2000). Case Study Thailand: Pak Mun Dam and Mekong/Mun River Basins *The World Commission on Dams Report*, Final Paper. (CD-ROM).

สังคมไทยและชาวสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 ในทัศนะขององรี มูโอต์*

วราภรณ์ ก.ศรีสุวรรณ**

บทคัดย่อ

เราสามารถศึกษาภาพลักษณ์ของสังคมไทยและชาวสยามจากข้อเขียนของชาวตะวันตกที่เดินทางมาเมืองไทยในสมัยต่าง ๆ ข้อเขียนเหล่านี้สะท้อนภาพชีวิต ความเป็นอยู่และวัฒนธรรมประเพณีของคนไทยในแง่มุมที่หลากหลายและแตกต่าง บันทึกการเดินทางเรื่อง *Voyage dans les royaumes de Siam, de Cambodge, de Laos et autres parties centrales de l'Indo-Chine* ของ องรี มูโอต์ พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในปี พ.ศ. 2406 นับเป็นเอกสารฝรั่งเศสชิ้นหนึ่งที่สะท้อนภาพสังคมไทยและชาวสยามในสมัยรัชกาลที่ 4 มูโอต์เดินทางเข้ามาในฐานะนักธรรมชาติวิทยาเพื่อสำรวจราชอาณาจักรสยาม กัมพูชา และลาว นอกจากจะบันทึกเส้นทางการเดินทางแล้ว มูโอต์ยังวาดภาพที่สะท้อนให้เห็นดินแดนแถบนี้ในแง่มุมต่าง ๆ ข้อสังเกตและการนำเสนอสะท้อนให้เห็นภาพลักษณ์ของสังคมไทยและชาวสยามจากมุมมองของมูโอต์ และ

* เป็นส่วนหนึ่งของงานวิทยานิพนธ์เรื่อง *La société 'thai' et les Siamois au milieu du XIXe siècle d'après Henri Mouhot* สาขาฝรั่งเศสศึกษา คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ได้รับทุนสนับสนุนการวิจัยจากโครงการเอเชีย-ยุโรปศึกษา สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

** ผู้จัดการโครงการปริญญาตรีโทศึกษาศาสตร์ภาคพิเศษ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

สะท้อนให้เห็นทัศนคติของตัวมูโอต์เอง ตลอดจนบริบททางสังคมของประเทศฝรั่งเศสช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19

บทความนี้ศึกษาภาพสังคมไทยและชาวสยามในทัศนะของมูโอต์ โดยใช้แนวการเขียนแบบพรรณนาวิเคราะห์ เพื่อประมวลและวิเคราะห์ทัศนคติขององรี มูโอต์ ตลอดจนศึกษาสถานภาพของเอกสารโดยเปรียบเทียบกับข้อเขียนของชาวฝรั่งเศสคนอื่น ๆ

ผู้วิจัยคาดว่า บทความนี้จะเป็ประโยชน์แก่นักค้นคว้าชาวไทยในการนำเอกสารต่างประเทศ โดยเฉพาะเอกสารฝรั่งเศสมาใช้ในการศึกษาสังคมไทยและชาวสยามในสมัยต่าง ๆ ในแง่มุมที่หลากหลายและแตกต่าง ทั้งนี้ การใช้ประโยชน์จากเอกสารต่างประเทศจะต้องคำนึงถึงทัศนคติ ภูมิหลังทางวัฒนธรรมและสังคมของผู้เขียนด้วย เพื่อว่าเมื่อเราได้เข้าใจเหตุผลและความคิดของผู้บันทึกเอกสารชิ้นนั้น ๆ แล้ว จะประเมินความสำคัญของเอกสารและนำมาใช้ประกอบการศึกษาวิจัยได้อย่างเที่ยงตรงยิ่งขึ้น

การศึกษาภาพสังคมและผู้คนในอดีตจากเอกสารร่วมสมัยนับว่าเป็นวิธีสะท้อนภาพที่ใกล้เคียงความจริงได้มากที่สุด ทั้งนี้ การมองตัวเองอาจทำให้เห็นภาพในด้านเดียว เราจึงต้องการมุมมองและทัศนะที่แตกต่างและหลากหลายออกไป ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงที่ชาวตะวันตกเดินทางเข้ามาในประเทศไทยสยามมาก และมีงานเขียนที่น่าสนใจอยู่หลายเล่ม เอกสารที่ผู้วิจัยนำมาศึกษาคือหนังสือ *Voyage dans les royaumes de Siam, de Cambodge, de Laos et autres parties centrales de l'Indo-Chine* (บันทึกการเดินทางในราชอาณาจักรสยาม กัมพูชา ลาว และดินแดนตอนกลางของอินโดจีน) ขององรี มูโอต์ นักธรรมชาติวิทยาชาวฝรั่งเศสผู้เดินทางเข้ามาในสยามระหว่างปี พ.ศ.

¹ หนังสือเล่มนี้ตีพิมพ์ครั้งแรกในนิตยสารรอบโลก (*Le Tour du Monde*) ในปี ค.ศ. 1863 ต่อมาหนังสือตีพิมพ์อีกหลายครั้งเป็นภาษาฝรั่งเศส (1863, 1872, 1882, 1989, 1999) ภาษาอังกฤษ (1864, 1986, 1989, 2000) ภาษารัสเซีย (1868) และภาษาอิตาลี (1871) และเล่มที่ใช้ในการศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยใช้ฉบับภาษาฝรั่งเศส ตีพิมพ์ในปี ค.ศ. 1989

2401 - 2404 (ค.ศ. 1858 - 1861) โดยมีจุดประสงค์เพื่อสำรวจราชอาณาจักรสยาม กัมพูชา ลาวและกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่โขง²

องรี มูโฮต์ (Henri Mouhot, ค.ศ. 1826 - 1861) เป็นชาวเมืองมงเบลีอาร์ ซึ่งตั้งอยู่ทางภาคตะวันออกของฝรั่งเศส เขาเริ่มชีวิตนักเดินทางตั้งแต่อายุ 18 ปี เริ่มจากไปรัสเซีย อิตาลี เยอรมนี ก่อนจะตั้งรกรากที่อังกฤษ ที่นี่ เขาได้แรงบันดาลใจมาจากการอ่านหนังสือว่าด้วยสยาม จึงเสนอโครงการสำรวจทางธรรมชาติวิทยากับราชสมาคมภูมิศาสตร์แห่งกรุงลอนดอน (The Royal Geographical Society of London) และได้รับความสนับสนุนด้วยดี เขาทุ่มเททั้งแรงกายแรงใจเพื่อการสำรวจ เก็บตัวอย่างสัตว์เลื้อยคลาน สัตว์เลื้อยคลาน ปลา แมลง และเปลือกหอยในสยามและอินโดจีน มูโฮต์บันทึกความรู้สึกเมื่อได้ค้นพบสิ่งแปลกใหม่ว่า

“แม้ว่าสิ่งที่ได้พบเจอแต่ละชิ้นนั้นจะนำไปสู่ความก้าวหน้าในวิทยาการด้านธรรมชาติวิทยาแม้เพียงเล็กน้อยก็ตาม ข้าพเจ้ารู้สึกพอใจเมื่อตระหนักได้ว่าการค้นคว้าทางโบราณคดี ภูมิวิทยา และสัตววิทยาของข้าพเจ้าในดินแดนแถบนี้จะก่อให้เกิดประโยชน์แก่มวลสมาชิกแห่งชาติอังกฤษผู้ยิ่งใหญ่และมีน้ำใจแก่นักธรรมชาติวิทยาผู้ยากไร้”³

ความยากลำบากในการเดินทางและความไม่คุ้นเคยกับสภาพภูมิอากาศแบบร้อนชื้นทำให้สุขภาพของมูโฮต์อ่อนแอลง และเสียชีวิตเมื่อวันที่ 10 พฤศจิกายน พ.ศ. 2404 ด้วยไข้ป่าที่เมืองหลวงพระบาง

หนังสือเล่มนี้หนา 319 หน้า มีทั้งหมด 28 บท กล่าวถึงการเดินทางในสยาม 16 บท ในกัมพูชา 10 บท และในลาว 8 บท มูโฮต์บันทึกการเดินทาง

² Mouhot, *Voyage dans les royaumes de Siam, de Cambodge, de Laos et autres parties centrales de l'Indo-Chine* (Gene've: Olizane, 1989), p. 9.

³ ศุภรัตน์ ธาราคักดี, แปล. “การเดินทางสู่อินโดจีน ตอนประเทศสยาม,” ใน *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 4*. 93. (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2541)

อยู่ 4 เส้นทางซึ่งมีจุดตั้งต้นการเดินทางแต่ละครั้งที่เมืองบางกอก มูโอต์เริ่มต้นชีวิตนักเดินทางหลังจากมาถึงประเทศสยามในเดือนกันยายน พ.ศ. 2401 คือระหว่างเดือนตุลาคมถึงเดือนธันวาคม พ.ศ. 2401 (ค.ศ. 1858) เริ่มการเดินทางจากบางกอก ขึ้นไปทางอยุธยา ผ่านสระบุรี แล้วกลับบางกอก เป็นการสำรวจเส้นทางที่จะไปหลวงพระบาง เส้นทางที่สอง ระหว่างเดือนธันวาคม พ.ศ. 2401 (ค.ศ. 1858) ถึงเดือนเมษายน พ.ศ. 2403 (ค.ศ. 1860) มูโอต์เดินทางไปจันทบูรทางเรือ ขึ้นฝั่งที่เมืองกัมโพช (Kampôt) และเดินเท้าเข้าไปแถบตอนกลางของกัมพูชา การเดินทางครั้งนี้เป็นครั้งที่นานที่สุด ใช้เวลาประมาณ 15 เดือน เส้นทางที่สาม เดินทางทางเรือเพื่อไปพักผ่อนที่เพชรบุรีในเดือนพฤษภาคมถึงเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2403 (ค.ศ. 1860) ส่วนเส้นทางสุดท้ายระหว่างเดือนกันยายน พ.ศ. 2403 (ค.ศ. 1860) ถึงเดือนพฤศจิกายน พ.ศ. 2404 (ค.ศ. 1861) เดินทางขึ้นไปทางตะวันตกเฉียงเหนือ โดยมีจุดหมายปลายทางอยู่ที่เมืองหลวงพระบาง และจะล่องเรือตามแม่น้ำโขงลงมาถึงกัมพูชา แต่การเดินทางครั้งสุดท้ายไม่สำเร็จลุล่วงเพราะมูโอต์เสียชีวิตก่อน

ขณะพำนักอยู่ที่บางกอกและระหว่างการเดินทาง มูโอต์ได้พบเห็นและสัมผัสชีวิตความเป็นอยู่ของชาวสยามโดยตรง และได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับสังคมสยามไว้อย่างน่าสนใจ นอกจากจะบันทึกประสบการณ์การเดินทางด้วยตัวอักษรแล้ว ยังมีภาพวาดลายเส้นที่สะท้อนให้เห็นสภาพทางภูมิศาสตร์ โบราณสถานโบราณวัตถุ สถาปัตยกรรม วิถีชีวิตและวัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ ของประชาชนในแถบอินโดจีนอย่างละเอียดและสวยงาม นับว่าหนังสือเล่มนี้เสนอข้อมูลที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัวและสามารถนำมาใช้เป็นหลักฐานอ้างอิงทางประวัติศาสตร์ประกอบการศึกษาภาพสังคมสยามและชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้เป็นอย่างดี

มูโอต์เสนอภาพสังคมไทยและชาวสยามไว้หลายด้านคือ การเมือง เศรษฐกิจและสังคม บุคลิกภาพของชาวสยาม วิถีชีวิต วัฒนธรรม ประเพณี และอุปนิสัยใจคอ โดยอาศัยข้อเขียนของชาวตะวันตกรุ่นก่อนมาเป็นข้อมูลเบื้องต้นจากประสบการณ์ชีวิต ความช่างสังเกตและทัศนะวิพากษ์วิจารณ์ของตัวเองทำให้การนำเสนอภาพสังคมไทยและชาวสยามมีแง่มุมที่น่าสนใจ

เริ่มจากการมองโครงสร้างทางการเมืองไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 เขาเขียนไว้ในบทแรกของหนังสือว่า

กว่า 10 ปีที่ข้าพเจ้าพำนักในรัสเซีย ข้าพเจ้าประสบเหตุการณ์น่าสยดสยองของระบอบแบบกดขี่และระบบทาส และที่สยาม ข้าพเจ้ายังเห็นเหตุการณ์ที่น่าเศร้าและน่าเวทนาไม่แพ้ที่รัสเซีย ที่นี่ผู้ที่มีฐานะต่ำกว่าจะยอบกายอันสั่นเทาลงต่อหน้าผู้สูงศักดิ์กว่า แค่ว่าเขาลงหรือก้มกราบและแสดงท่าที่อ่อนน้อม เชื่อฟังและปฏิบัติตามคำสั่งของนาย สังคมทั้งหมดตกอยู่ในสภาพหมอบราบคาบแก่ทั่วทุกหัวระแหง ทาสทูดตัวลงหน้านายผู้ใหญ่ และเด็กคุกเข่าต่อหน้าผู้นำหมู่บ้าน แม่ทัพนายกองหรือพระสงฆ์ และทุกคนพึงหมอบกราบหน้าองค์พระมหากษัตริย์⁴

จากประสบการณ์ในรัสเซีย มูโอต์นำมาเปรียบเทียบกับสังคมไทยว่าเป็นสังคมที่อยู่ใน “สภาพหมอบราบ” ในทุกระดับสังคม สะท้อนให้เห็นว่าสยามปกครองด้วยระบอบการปกครองแบบกดขี่ (despotisme) มีกษัตริย์เป็นประมุข เป็นเจ้าชีวิตผู้ทรงอำนาจและผู้ที่มีฐานะทางสังคมสูงสุด ตามโครงสร้างทางสังคมและการปกครองแล้ว ยังมีข้าราชการที่มีอำนาจและฐานะทางสังคมรองจากพระมหากษัตริย์ ส่วนประชากรสยามทั้งหมด (ถือว่าเป็นชนกลุ่มใหญ่แต่ไม่มีปากเสียง) อยู่ในฐานะไพร่หรือทาส มูโอต์ตั้งข้อสังเกตไว้ว่าฐานะทางสังคมเป็นตัวกำหนดหน้าที่ทางสังคมคือ ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาต้องปฏิบัติตามคำสั่งของผู้บังคับบัญชา ทำให้เห็นความสัมพันธ์และความแตกต่างระหว่างชนชั้นข้าราชการและประชาชนหรือไพร่ได้ชัดเจน แม้จะไม่มีกรแบ่งชนชั้นวรรณะตามอย่างของอินเดีย มูโอต์ให้คำจำกัดความหน้าที่ของ “พลเมืองสยามที่ดี” ไว้สั้น ๆ แต่กินความลึกซึ้งว่า “ชาวสยามที่ดีจักรู้ว่าเมื่อได้ยินแล้วก็ต้องเชื่อฟังและทำตาม”⁵ และยกตัวอย่าง

⁴ Mouhot, *Voyage dans les royaumes de Siam, de Cambodge, de Laos et autres parties centrales de l'Indo-Chine*, p. 16.

⁵ Ibid., p. 38.

อภิสิทธิ์และการแสดงอำนาจของ “เจ้านาย” ไว้ด้วย

“ถ้าพวกเจ้านายต้องการสร้างบ้านสักหลังและในเมือง
แรงงานก็ไม่มีราคาค่างวดอะไร ก็จะเกณฑ์พวกบ่าวไพร่มาสร้าง
บ้านโดยใช้หว่านเป็นเครื่องกำกับให้ทำงาน...ถ้าจำเป็นจริง ๆ ก็
รื้อบ้านของเพื่อนบ้านออก ไม่มีอะไรง่ายไปกว่านี้อีกแล้ว”⁶

แรงงานจากไพร่ที่รับราชการที่เรียกว่า “เข้าเดือน” จะไม่ได้รับค่า
ตอบแทนใด ๆ จากรัฐหรือจะเลือกจ่ายส่วยแทนการรับราชการก็ได้ หน้าที่
ของชาวสยามอีกอย่างก็คือ การจ่ายภาษีให้รัฐตามที่กำหนด ส่วน
สถานภาพของทาสนั้น มูโอต์กล่าวว่าความทุกข์ทรมานของชาวสยาม
เพราะพวกเขามีค่าเพียงสินค้าชิ้นหนึ่งของนายและสามารถตกลงซื้อขาย
“มนุษย์” กันได้อย่างง่ายดายเพื่อชำระหนี้สินที่เกิดจากการกู้ยืมหรือ
การพนัน มูโอต์เห็นว่าการเข้าเดือนและส่วยเป็นภาระที่หนักมาก แต่ขณะ
เดียวกันก็อดแปลกใจต่อความไม่เดือดเนื้อร้อนใจของชาวสยามต่อ
สถานภาพของตนเอง จนถึงกับปรารภว่า

“...ข้าพเจ้ายังประหลาดใจไม่หายถึงความสดชื่นร่าเริง
และความไม่ทุกข์ไม่ร้อนที่ชาวสยามแสดงออกมา ทั้ง ๆ ที่พวก
เขาต้องแบกภาระอันหนักหน่วงและยังต้องจ่ายส่วยสาอากรใน
อัตราที่สูงลิ่ว แต่สภาพภูมิอากาศที่สบาย ๆ อุบนิสัยอันเย็น
โดยเนื้อแท้ของชาวพื้นเมือง และความเป็นทาสที่ฝังลึกจากคน
รุ่นหนึ่งไปอีกรุ่นหนึ่ง ทำให้พวกเขาลืมความกังวลส่วนตัวและ
ความขมขื่นที่ได้รับมาจากระบบการปกครองแบบกดขี่”⁷

มูโอต์วิพากษ์โครงสร้างสังคมสยามไว้ด้วยว่า ถ้าชาวสยามได้เป็นไท

⁶ Ibid., p. 38.

⁷ Ibid., pp. 46 - 48.

จาก “ระบอบการปกครองแบบกตชี” ความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติจะช่วยให้พวกเขาดำรงชีพได้อย่างสบายและมีความสุข เพราะวิถีชีวิตปกติของชาวสยามเรียบง่าย ผูกพันกับธรรมชาติและไม่พึงเพ้อหรือต้องการเครื่องอำนวยความสะดวก⁸

“ประชาชนในประเทศนี้จะมีความสุขเพียงใดถ้าพวกเขาไม่ต้องจมปลักอยู่กับความเป็นทาสที่ต่ำช้าที่สุด ธรรมชาติอันอุดมสมบูรณ์เปรียบเสมือนแม่ที่แสนดีตามใจลูกจนเสียคน เป็นแม่ที่ทำทุกอย่างให้ลูก ต้นไม้ในป่าเป็นผักและผลไม้รสโอชะ ในแม่น้ำ ทะเลสาบและตามหนองน้ำก็มีปลาชุกชุม ใช้ไม้ไผ่เพียงไม่กี่ลำก็พอสร้างบ้านได้หลังหนึ่ง น้ำหลากช่วยให้พื้นดินอุดมสมบูรณ์เป็นพิเศษ ณ ที่นี้ ชาวสยามเพียงแค่นั่งเมสิดและปลูกพืชเอาไว้ ที่เหลือจากนั้นเป็นหน้าที่ของพระอาทิตย์ พวกเขาทั้งไม่รู้จักและไม่ต้องการข้าวของหรูหราซึ่งเป็นเครื่องอำนวยความสะดวกในชีวิตสำหรับชาวยุโรป”⁹

ฉะนั้นแล้วชาวสยามจึงไม่ต้องดิ้นรนเพื่อการอยู่รอดมากนัก เพราะธรรมชาติให้ปัจจัยสำคัญทุกอย่างในการดำรงชีวิตแก่ชาวสยามแล้ว มุโด้ยังบรรยายกิจวัตรประจำวันที่ชาวสยามโปรดปรานเอาไว้ด้วยว่า

ไพร่ฟ้าชาวสยามก็เหมือนกับข้าแผ่นดินอื่น ๆ คือนิยมใช้ชีวิตส่วนใหญ่ไปกับการละเล่น หาความเพลิดเพลินจากการบันเทิงเริงรมย์ ซึ่งข้าพเจ้าอาจกล่าวว่าเป็นช่วงชีวิตที่ดีที่สุดก็ได้ การละเล่นทุกรูปแบบเริ่มต้นขึ้นหลังจากเสร็จเรื่องปากท้องแล้ว จากนั้นก็ไม่วิตกอะไรอีกจนกระทั่งรู้สึกหิวอีก ผู้คนทุกวัยต้องได้ครั้นเครงเฮฮา มีเครื่องขยับจังหวะในมือเสมอตั้งแต่เช้าจรดเย็น ส่วนเด็ก ๆ พวกมันเล่นตีห่วง ซ่อนแอบ กระโดดข้างหลัง

⁸ Ibid., pp. 65 - 66.

⁹ Ibid.

ตีจับ ปิดตาไล่จับ เล่นลูกข่างและอื่น ๆ อีก สุดท้ายจะประติษฐ์กันขึ้นมาเข้าใจว่าเป็นการเล่นที่ตีตรามาจากยุโรปสำหรับคนโต ก็เล่นสะกา หมากรูก ทอดลูกเต๋า ไข่นกกระทาออก แม้แต่เล่นว่าวซึ่งที่บ้านเราจะเล่นกันเฉพาะเด็ก ๆ ส่วนผู้เฒ่าก็สนใจมาเพื่อการนี้ บ้างมาผสมโรงโดยบังเอิญ เล่นกันเต็มที่ บางคนพนันขันต่อเสียจนหมดตัวเหลือแต่กางเกงตัวจ้อยไว้กันอุจาดตา¹⁰

ชีวิตของชาวสยามไม่ได้ราบเรียบและสุขสบายนัก เนื่องจากหน้าที่ที่พึงกระทำนอกจากการเป็นไพร่คือการจ่ายภาษีและส่วยสาอากร ซึ่งเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่มูโด้แสดงทัศนคติวิพากษ์วิจารณ์อย่างตรงไปตรงมาว่ารัฐบุรุษประชาชนมากเกินไป เก็บภาษีทุกอย่างตั้งแต่สมากในครอบครัวบ้าน ที่นา ต้นไม้ สัตว์เลี้ยง เป็นต้น เมื่อรัฐเก็บเงินรายได้ของประชาชนไปเกือบหมด ประชาชนจึงไม่มีทุนรอนไปขยายกิจการ มูโด้เล่าสภาพของครอบครัวชาวจีนที่เขารู้จักและเห็นมาว่า

“ความทุกข์ยากของอาแปะในขณะนี้ก็คือ แกมีหนี้สินอยู่ประมาณ 50 บาท และต้องจ่ายดอกเบี้ยให้เจ้าหนี้ยี่ละ 10 บาท เพราะชาวสยามคิดอัตราดอกเบี้ยเงินกู้ปกติประมาณ 20 - 30 เปอร์เซ็นต์ นอกจากนี้แกยังมีภาระที่จะต้องจ่ายค่าภาษีสำหรับลูกชาย 2 คนอีกเป็นเงิน 12 บาท บ้าน 1 หลังเป็นเงิน 4 บาท รวมทั้งเตาหาลอมโลหะและหมูอีกอย่างละ 1 บาท และยังต้องเสียภาษีเงินได้จากการเพาะปลูกพริกไทย 5 บาท หมาก 1 บาท พลุ 1 บาท และโกโก้อีก 2 สลึง รวมเป็น 39 บาท ในขณะที่แกมีรายได้ต่อปีเพียง 40 บาท เพราะฉะนั้นเงินเพียง 1 บาทที่เหลือหลังจากหักค่าใช้จ่ายทั้งหมดแล้ว อาแปะคงไม่สามารถนำไปทำอะไรได้”¹¹

¹⁰ Ibid., p. 41.

¹¹ ศุภรัตน์ ธาราคัดดี, แปล. “การเดินทางสู่อินโดจีน ตอนประเทศสยาม,” *รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ ชุดที่ 3* (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2538), หน้า 283 - 284.

นำคิดว่าชีวิตชาวบ้านที่มูโด้ยกเป็นตัวอย่างคือชาวจีนซึ่งขึ้นชื่อเรื่องความขยัน ก็ยังแทบไม่เหลือรายได้ ถ้าเป็นชาวสยามที่วัน ๆ หมดไปกับการบันเทิงและไม่ได้ทำมาหากินจริงจัง จะมีชีวิตที่แร้นแค้นสักเพียงใด

ส่วนการพัฒนาประเทศนั้น มูโด้กล่าวว่า สยามจำเป็นต้องปรับปรุงประเทศให้เจริญและทันสมัยเมื่อเปิดสัมพันธไมตรีกับชาติตะวันตก แต่สยามยังไม่พร้อมที่จะรับความเปลี่ยนแปลงใด ๆ ทั้งทางด้านกฎหมายและด้านการค้า ทั้งนี้ เป็นเพราะอำนาจในการปกครองและการค้าอยู่ที่พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และข้าราชการผู้ใหญ่ ส่วนประชากรชาวสยามมีวิถีชีวิตที่เรียบง่าย ผูกพันกับธรรมชาติ ถูกเกณฑ์เป็นไพร่จนไม่มีเวลา และทุนรอนขยายกิจการของตน

เมื่อพิจารณาทัศนะของมูโด้ เราจะเห็นว่า เขาสนใจเศรษฐกิจและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติของสยามอยู่ไม่น้อย เขาอธิบายว่าสยามยังพัฒนาประเทศได้ช้า แม้จะเป็นประเทศเกษตรกรรมที่อุดมไปด้วยทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งมีสาเหตุมาจากลักษณะโครงสร้างทางสังคมและบุคลิกลักษณะนิสัยของชาวสยามเอง มูโด้เห็นว่าชาวสยามเป็นคนเกียจคร้าน เชื่อยชา รักสนุก เชื้อชื้อกลาง แต่วิถีชีวิตเรียบง่ายและอุปนิสัยโอ้อวดมอริ้นส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากความอุดมสมบูรณ์ของประเทศ เขาวิเคราะห์ว่าสังคมและประชาชนเป็นปัจจัยสำคัญที่เกื้อหนุนซึ่งกันและกันต่อการพัฒนาของประเทศ และยังเสนอวิธีแก้ปัญหาที่ว่ารัฐบาลควรปรับปรุงระบอบการปกครองและสนับสนุนการเกษตรและการค้าของประชาชนให้มากขึ้นด้วยการยกเลิกการเกณฑ์ไพร่ ทาส และลดอัตราภาษีที่สูงลิ่ว การเกณฑ์ไพร่ การซื้อราษฎรบังหลวงของข้าราชการ และความล่าช้าในการดำเนินการทางการค้าล้วนเป็นสาเหตุสำคัญขัดขวางการเติบโตทางเศรษฐกิจของสยาม

“ประเทศยังไม่พร้อมต่อการเปลี่ยนแปลงทางด้านกฎหมายอย่างกะทันหัน และผู้คนยังคงเพาะปลูกแค่เพียงพอต่อการบริโภคเท่านั้น ยิ่งกว่านั้นจำนวนประชากรชาวสยามมีน้อยและยังเป็น

คนที่เกียจอีก การเกษตรส่วนใหญ่จึงอยู่ในมือของชาวจีน”¹²

และ

“ถ้าประเทศนี้ปกครองด้วยกฎหมายที่ดี ถ้างานและการเกษตรได้รับการสนับสนุนแทนที่จะถูกลงและข่มขู่ประชาชน ถ้ารัฐบาลไม่ปกครองประเทศด้วยระบอบกตัญญูและระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าสถานภาพของทาสไม่ต่ำด้อยจนเกินไป ล้วนก็ดัดขวางการผลิตตามที่พวกเขาต้องการ เพราะยิ่งทำได้มากเท่าไร ก็ต้องเสียภาษีมากเท่านั้น ฉะนั้นแล้ว บนพื้นดินอันอุดมสมบูรณ์แห่งนี้ ผู้คนคงจะมีชีวิตที่ดีกว่านี้”¹³

อย่างไรก็ดี การเสนอภาพสังคมไทยในแง่มุมดังที่กล่าวมาแล้วนี้ สะท้อนทัศนคติของชาวตะวันตกไว้ชัดเจนด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะการถือตัวว่าเจริญและมีอารยธรรมสูงกว่าชาวตะวันออก บ่อยครั้งที่มูโอดต์เปรยว่า ตะวันตกน่าจะเป็นต้นแบบให้ตะวันออก จะได้เจริญเช่นเดียวกับตะวันตก แสดงให้เห็นความรู้สึกที่เหนือกว่า (ในทุกๆ ด้าน) คนตะวันตกมองว่าประเทศอื่นโดยเฉพาะประเทศทางตะวันออกด้อยกว่าตนทุกประการแม้แต่การให้รายละเอียดเรื่องรูปร่างหน้าตาของชาวสยาม มูโอดต์ก็ใช้คำคุณศัพท์ที่มีความหมายในเชิงลบ

บุคลิกของชาวสยามจดจำได้ไม่ลำบากนักจากท่าทาง
ปากเบี้ยวและขี้อาย โหงวเฮ้งบอกลักษณะเข้ารับใช้ จมูกบี้
โหนกแก้มสูง แหวตาดำและไม่มีเขลิยวฉลาด รูจมูกกว้าง
ปากอ้า ริมฝีปากเปราะขาดน้ำมากและฟันดำเหมือนไม้
มะเกลือ พวกเขาโกนศีรษะยกเว้นตรงผมจุกกลางกระหม่อม¹⁴

¹² Mouhot *Voyage dans les royaumes de Siam, de Cambodge, de Laos et autres parties centrales de l'Indo-Chine*, p. 12.

¹³ Ibid., p. 208.

¹⁴ Ibid., p. 17.

การเสนอแบบอย่างของความเจริญในประเทศตะวันตกเช่นประเทศฝรั่งเศสให้เป็นแม่แบบแก่ประเทศสยามสะท้อนให้เห็นทัศนคติของชาวตะวันตกว่าตนเหนือกว่าชาวตะวันออกอย่างชัดเจน “[...] รายละเอียดเล็กน้อยพวกนี้แสดงให้เห็นว่าคนเหล่านี้ก็มีหัวใจดวงใจอยู่เหมือนกัน วันหนึ่ง พวกเขาจะกระจำและเจริญขึ้นเมื่อได้ติดต่อกับเรา (ฝรั่งเศส) จะได้ปลูกสติปัญญาที่หลับใหลให้ตื่นขึ้นเสียที”¹⁵ ทัศนะนี้ปรากฏเห็นไว้นับแต่ช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19 และพัฒนาไปสู่ปฏิบัติการทางการเมืองคือการล่าอาณานิคม

เพื่อให้เข้าใจทัศนะมุมมองขององรี มูโอต์ได้ชัดเจนขึ้น เราคงต้องย้อนมาพิจารณาภูมิหลังทางสังคมฝรั่งเศสในสมัยของเขา คือ ช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 การเมืองฝรั่งเศสในขณะนั้นอยู่ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อและเป็นระยะทดลอง “ของใหม่” มีการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองทั้งในระดับผู้นำและโครงสร้างการปกครองสลับกันถึง 3 ระบอบ คือ ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (La Monarchie de Juillet หรือ La Restauration 1830 - 1848) ระบอบสาธารณรัฐ (La Seconde République 1848 - 1852) และระบอบจักรวรรดิ (Le Second Empire 1852 - 1870) แม้กระนั้นแนวโน้มทางการเมืองก็เป็นประชาธิปไตยมากขึ้นเมื่อเทียบกับรูปแบบทางการเมืองในอดีต ส่วนทางด้านเศรษฐกิจนั้น นับแต่ปี ค.ศ. 1840 ถึงยุคจักรวรรดิถือว่าเป็นยุคที่เศรษฐกิจฝรั่งเศสรุ่งเรืองมากอีกยุคหนึ่ง ความเฟื่องฟูนี้มาจากความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และการทำเหมืองแร่ จึงมีการปรับปรุงสาธารณูปโภคหลัก เช่น ถนน ทางรถไฟ และเส้นทางเดินเรือ โดยเฉพาะอย่างยิ่งรถไฟและเรือกลไฟได้เชื่อมโยงเมืองหลวงกับเมืองอุตสาหกรรมสำคัญ ๆ เอาไว้ อีกทั้งยังช่วยให้การขนส่งสินค้าเป็นไปด้วยความรวดเร็วและมีปริมาณมากขึ้น อุตสาหกรรมหลักในสมัยนั้นเป็นการทำเหมืองแร่ การถลุงโลหะ อุตสาหกรรมน้ำตาลและการทอผ้า กลุ่มชนชั้นกระฎุมพี

¹⁵ Ibid., p. 18.

เป็นกลุ่มที่มีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจโดยเป็นเจ้าของธนาคาร¹⁶บริษัทห้างร้าน และการลงทุนของประเทศ ทั้งยังมีอิทธิพลและอำนาจทางการเมืองอีกด้วย การพัฒนาทางด้านเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมในยุคนั้น ทำให้โครงสร้างทางสังคมเปลี่ยนไป เกิดชนชั้นใหม่ในสังคม 2 กลุ่ม คือ ชนชั้นกลางที่พัฒนาเป็นนายทุนและขยายอิทธิพลในวงการเมืองแทนกลุ่มอำนาจเดิมที่ค่อย ๆ เสื่อมลง (กษัตริย์ พระ และขุนนาง) และชนชั้นกรรมาชีพ ซึ่งเพิ่มจำนวนขึ้นตามการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรม การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจยังทำให้วิถีชีวิตและทัศนคติของชาวฝรั่งเศสเปลี่ยนไป เงินตราเริ่มเป็นปัจจัยสำคัญในการดำรงชีวิต ผู้คนเริ่มหันไปสู่วิถีชีวิตแบบทุนนิยมมากขึ้น

จากการเมืองที่ผันผวน ชีวิตในเมืองใหญ่ที่เร่งรีบและความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และอุตสาหกรรม ทำให้ชาวฝรั่งเศสรุ่นใหม่เกิดมโนสำนึกเรื่องอิสระภาพ แนวคิดใหม่ที่ปรากฏในสังคมฝรั่งเศสนับแต่ช่วงต้นศตวรรษคือ กระแสโรแมนติก ความสนใจในตะวันออกและความก้าวหน้าทางวิทยาการมีส่วนกระตุ้นให้ชาวฝรั่งเศสรุ่นใหม่มีวิถีนอกกรอบ อยากรู้อยากเห็นสิ่งใหม่ ๆ และเดินทางไปแสวงหาในต่างแดน

ในช่วงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 แนวคิดโรแมนติกถือเป็นกระแสที่บ่งชี้สภาวะจิตใจและมีอิทธิพลต่อการมองโลก มองชีวิตของชาวฝรั่งเศส แนวคิดนี้ให้ความสำคัญกับอารมณ์ ความรู้สึก จินตนาการ ธรรมชาติและปัจเจกบุคคล การแสดงออกของพวกโรแมนติกที่ปรากฏในงานศิลปะ

¹⁶การขยายตัวของธนาคารในฝรั่งเศสเป็นเครื่องบ่งชี้พัฒนาการของกระแสทุนนิยมได้เป็นอย่างดี ในช่วงครึ่งหลังของคริสต์ศตวรรษที่ 19 มีการก่อตั้งธนาคารขึ้นถึง 12 แห่งในปี 1848 มี le Comptoir d'Escompte de Paris ในปี 1852 ส่วน le Crédit Foncier และ le Crédit Mobilier ก่อตั้งขึ้นในปี 1859 le Crédit Industriel et Commercial และ le Crédit Lyonnais ในปี 1863 la Société Générale ก่อตั้งเมื่อปี 1864 มี la Banque des Pays-Bas และ la Banque de Paris ในปี 1869 la Banque de l'Union parisienne ก่อตั้งขึ้นในปี 1874 la Banque d'Indo-chine ในปี 1875 la BNCI ก่อตั้งขึ้นในปี 1901 และมี l'Union parisienne ในปี 1906 Gabriel DE BROGLIE. Le XIXe siècle: l'éclat et le déclin de la France. Paris: Perrin, 1995, p. 179.

วรรณกรรมในแต่ละรุ่นจะต่างกัน รุ่นแรกจะแสดงความรู้สึกในทางลบและรุนแรง เช่น เ هنگา เศร้าสร้อย สิ้นหวัง คิดถึงความรุ่งโรจน์ในอดีต เป็นชาวฝรั่งเศสที่ไม่พอใจในสังคมที่ตนอยู่และต้องการหนีไปให้ไกลจากสภาพเดิมๆ จึงหาทางหนีให้พ้นจากสังคมโดยการเก็บตัว หรือไปอยู่กับธรรมชาติ หรือเดินทางไปที่ต่างถิ่น การเดินทางไป “แดนอื่น” (aller ailleurs) เกิดขึ้นในช่วงเดียวกับที่รัฐบาล Monarchie de Juillet¹⁷ มีนโยบายส่งเสริมการค้าและหาตลาดในต่างประเทศเพิ่มเติม¹⁸ มีการส่งมิชชันนารีไปตามประเทศในเอเชียมากขึ้น นับแต่ปี พ.ศ. 2362 (ค.ศ. 1819) และเริ่มมีรายงานเรื่องราวจากต่างแดนตีพิมพ์ในนิตยสารมากขึ้น โดยมากมักเป็นบันทึกของมิชชันนารี หรือเป็นงานวรรณคดีย้อนยุค หรือเรื่องเล่าจากแดนไกล งานเขียนเหล่านี้ยิ่งกระตุ้นความกระหายใคร่รู้ของชาวฝรั่งเศสอย่างต่อเนื่อง ในช่วงปี พ.ศ. 2363 (ค.ศ. 1820) มูโอต์ถือกำเนิดท่ามกลางกระแสโรแมนติกและเป็นคนร่วมสมัยกับนักเขียนชื่อดังเช่นโฟลแบร์ต โบดแลร์ เป็นต้น อีก 20 ปีต่อมา เมื่อโตเป็นหนุ่มใหญ่ กระแสโรแมนติกเริ่มลดระดับความรุนแรงทางอารมณ์ คุณสมบัติของพวกเขาโรแมนติกที่มีอยู่ในตัวของมูโอต์จึงเป็นวิญญาณนักผจญภัยที่แสวงหาการเดินทางไป “แดนอื่น” (Ailleurs) เพื่อรู้จัก “ผู้อื่น” (l'Autre) และสนใจธรรมชาติ

¹⁷ รัฐบาลฝรั่งเศสสมัย Monarchie de Juillet (ค.ศ. 1830 - 1848) ภายใต้พระราชอำนาจของพระเจ้าหลุยส์-ฟิลิปป์ ทรงดำเนินนโยบายทางการเมืองอย่างเป็นกลางเพื่อประสานความขัดแย้งของกลุ่มการเมืองต่าง ๆ เช่น พวกนิยมราชวงศ์บูร์บองส์ พวกนิยมนโปเลียน พวกนิยมระบบสาธารณรัฐ พวกสังคมนิยม เป็นต้น และทรงสนับสนุนระบบเศรษฐกิจเสรีและการเดินเรือไปทุกทิศเพื่อแสวงหาตลาดใหม่ ๆ

¹⁸ Sunanta FABRE. Le Siam dans l'opinion française de 1815 - 1868. Avec le soutien du Ministère des Affaires Etrangères, des Services culturels de l'Ambassade de France à Bangkok, 1999, III.

การเดินทางไปยัง “แดนอื่น” เท่ากับเป็นการเพิ่มผลงานศึกษาเกี่ยวกับประเทศอื่น ๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และชีวิตของชนพื้นเมือง ข้อมูลเหล่านี้ยังมีส่วนร่วมสำคัญในการวางพื้นฐานการศึกษาตะวันออกหรือบูรพาคติศึกษา (Orientalisme) นั้นเอง จากบันทึกการเดินทางของมูอิต์ กล่าวถึงการค้นพบนครวัดโดยบังเอิญ ชีวิตดั้งเดิมของชาวเสตียง วิถีชีวิตในสังคมไทยและเส้นทางสู่ประเทศจีนล่องไปตามแม่น้ำโขงทำให้ชาวฝรั่งเศสตื่นเต้นและตื่นตัวกับบันทึกการเดินทางเล่มนี้ จนกระทั่งรัฐบาลของพระเจ้านโปเลียนที่ 3 หันมาให้ความสำคัญกับประเทศแถบอินโดจีนและก่อตั้งสำนักฝรั่งเศสแห่งปลายบูรพทิศ (l'Ecole française d'Extrême-Orient) ในเวลาต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2444 (ค.ศ. 1901) ความสนใจศึกษาดินแดนตะวันออกของฝรั่งเศสมีมาตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 คือ การก่อตั้งสถาบันภาษาตะวันออก (l'Ecole des Langues Orientales ou Langues'O) ในปี พ.ศ. 2341 (ค.ศ. 1798) และสถาบันอียิปต์ศึกษา (l'Institut d'Egypte) ในปีเดียวกัน

สังคมฝรั่งเศสกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 แตกต่างจากสังคมไทยโดยสิ้นเชิง ทั้งด้านการเมือง เศรษฐกิจ สังคม จึงทำให้มูอิต์ที่มาจากสังคมที่การดำรงเรื่องและมีประสบการณ์จากโลกกว้างเสนอภาพสังคมไทยและชาวสยามว่าเป็นสังคมเกษตรกรรมแบบศักดินา ประชาชนอยู่ภายใต้ระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ การค้าเสรีในประเทศยังไม่เปิดกว้างสำหรับชาวสยาม ส่วนภาพของชาวสยามที่ปรากฏมักเป็นคนเกียจคร้าน เชื้อยชา ไม่ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรให้คุ้มค่า เชื้อชคกลางและรักสนุก แต่เป็นคนใจดี เรียบง่ายและเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ แม้ว่ามูอิต์จะไม่ได้รับรู้เหตุการณ์บ้านเมืองฝรั่งเศสถึง 10 ปี แต่ก็ได้ประสบการณ์จากการพำนักที่ประเทศรัสเซีย ซึ่งปกครองโดยพระเจ้าซาร์และระบบทาส เมื่อมาเห็นสังคมสยามจึงกล่าวว่า “เห็นเหตุการณ์ที่น่าสยดสยองไม่แพ้ที่รัสเซีย”

ในอดีต นับย้อนหลังไปถึงสมัยอยุธยา ชาวฝรั่งเศสเขียนบันทึกเกี่ยวกับอาณาจักรสยามไว้หลายเล่มจนถึงข้อเขียนของมูอิต์ในสมัยรัชกาลที่ 4 ล้วนสะท้อนให้เห็นภาพของสังคมและชาวสยามไว้หลากหลาย ผู้วิจัยขอนำทัศนะของมูอิต์ไปเปรียบเทียบกับทัศนะของชาวฝรั่งเศสรุ่นก่อนอีก

3 คน คือ นิโกลัส แชรว์แวล¹⁹ ราชทูตลาอูแบร์²⁰ และมุนายกมิสซังปาลเลอกัวซ์²¹ เพื่อให้เข้าใจประวัติความเป็นมา ทศนะ มุมมองและความสนใจของชาวฝรั่งเศสที่มีต่อสังคมไทยโดยรวม ผู้วิจัยเลือกงานเขียนฝรั่งเศสเกี่ยวกับเมืองไทยที่เป็นที่รู้จักกันดีและใช้อ้างอิงอยู่เสมอ ได้แก่ งานเขียนของ แชรว์แวล เรื่อง *L'Histoire naturelle et politique du royaume de Siam*²² (ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม) ของลาอูแบร์ เรื่อง *Du Royaume de Siam*²³ (ราชอาณาจักรสยาม) และของมุนายกมิสซังปาลเลอกัวซ์ เรื่อง *Description du royaume thaï ou Siam*²⁴ (เล่าเรื่องกรุงสยาม) สองเล่มแรกเป็นงานในคริสต์ศตวรรษที่ 17 ส่วนเล่มหลังตีพิมพ์ในคริสต์ศตวรรษที่ 19

การนำข้อเขียนต่างยุค ต่างประเภทมาเปรียบเทียบกันเพื่อแสดงให้เห็นว่าทัศนคติความคิดของชาวฝรั่งเศสที่มีต่อประเทศสยามในยุคใดก็ตาม ก็

¹⁹ นิโกลัส แชรว์แวล (ค.ศ. 1662 - 1729) เป็นหนึ่งในคณะผู้ติดตามสังฆราชปัลลู เดินทางมาถึงอาณาจักรสยามเมื่อปี ค.ศ. 1681 พำนักอยู่ที่อยุธยา 4 ปีก่อนเดินทางกลับฝรั่งเศสพร้อมกับคณะทูตของราชทูตเดอ โชมองต์เมื่อครั้งเดินทางมาเจริญสัมพันธไมตรีกับพระนารายณ์อย่างเป็นทางการครั้งแรกเมื่อปี ค.ศ. 1685

²⁰ ซิมง เดอ ลาอูแบร์ (ค.ศ. 1643 - 1729) เดินทางมาอาณาจักรสยามในฐานะราชทูตในพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 เมื่อวันที่ 27 กันยายน ค.ศ. 1687 และเดินทางออกจากสยามวันที่ 3 มกราคม ค.ศ. 1688 เป็นเวลา 3 เดือน 6 วัน ในปี ค.ศ. 1693 ลาอูแบร์ได้รับคัดเลือกเป็นสมาชิกราชบัณฑิตยสภาฝรั่งเศส และได้รับคัดเลือกเป็นสมาชิกบัณฑิตยสภาสาขาจารึกและอักษรศาสตร์ในปีต่อมา

²¹ มุนายกมิสซังปาลเลอกัวซ์เป็นมิชชันนารีเดินทางเข้ามาในช่วงรัชกาลที่ 3-รัชกาลที่ 4 พำนักอยู่ถึง 24 ปีก่อนตีพิมพ์ *Description du royaume thaï ou Siam*. และเป็นพระสหายของรัชกาลที่ 4 ตั้งแต่พระองค์ยังทรงผนวชอยู่ที่วัดสมอราย และปาลเลอกัวซ์เป็นเจ้าของกิจการวัดคอนเซ็ปชียง (วัดบ้านเขมร) ทั้งสองฝ่ายต่างแลกเปลี่ยนภาษาและวิชาความรู้ซึ่งกันและกันโดยฝ่ายปาลเลอกัวซ์ถวายพระอักษรภาษาอังกฤษและภาษาละตินแก่ทูลกระหม่อมพระ ส่วนพระองค์ทรงสอนภาษาไทย ภาษาบาลีและขนบธรรมเนียมไทยให้ปาลเลอกัวซ์

²² GERVAISE, Nicolas. *Histoire naturelle et politique du royaume de Siam* (Paris: Cl. Barbin 1688), 331 p.

²³ LA LOUBERE, Simon de. *Du Royaume de Siam* (Paris: Chez JEAN BAPTISTE COIGNARD, 1691), 2 tomes

²⁴ PALLEGOIX, Jean-Baptiste. *Description du royaume thaï ou Siam* (Paris, n.p., n°12, 1854) 488 p.

ยังเป็นไปในรูปในรอยเดิม เพียงแต่แนวคิด รูปแบบและวัตถุประสงค์ในการเขียนงานจะกำหนดแนวทางการนำเสนอผลงานให้แตกต่างกันไป เริ่มจากผลงาน 2 เล่มในคริสต์ศตวรรษที่ 17 ก่อน ถือว่างานสองชิ้นนำเสนอข้อมูลโดยละเอียด เล่มแรกคือ *L'Histoire naturelle et politique du royaume de Siam* ของแชร์แวส เป็นงานร่วมสมัยกับ *Du Royaume de Siam* ของลาลูแบร์ ตีพิมพ์เมื่อปี พ.ศ. 2231 (ค.ศ. 1688) แบ่งเนื้อหาออกเป็น 4 ภาคใหญ่ คือ ภาคแรกว่าด้วยลักษณะทางภูมิศาสตร์และธรรมชาติ ภาคที่สองว่าด้วยขนบธรรมเนียมของราชกรกฎหมายและส่วนที่เกี่ยวกับรัฐบาล ภาคที่สามว่าด้วยศาสนาพุทธ และภาคที่สี่ว่าด้วยพระเจ้าแผ่นดินและราชสำนัก ส่วนงานของลาลูแบร์ ถือว่าเป็นงานศึกษาทางมานุษยวิทยาสยามในสมัยอยุธยาชิ้นแรก มี 2 เล่ม เล่มแรกแบ่งเป็น 3 ตอน คือ ว่าด้วยประเทศสยาม ขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวสยามและจารีตของชาวสยามตามชั้นบุคคลในฐานะต่าง ๆ ส่วนเล่มสอง เป็นการรวมเรื่องเบ็ดเตล็ดเข้าด้วยกัน เช่น ภาพต้นไม้ การคำนวณทางดาราศาสตร์และคณิตศาสตร์ พุทธศาสนา เป็นต้น

ส่วนมุนายกมิสซังปาลเลอแก้วซ์ เป็นพระสหายของรัชกาลที่ 4 และพำนักอยู่ในสยามนานถึง 24 ปีก่อนจะตีพิมพ์หนังสือเรื่อง *Description du royaume thai' ou Siam (เล่าเรื่องกรุงสยาม)* ในปี พ.ศ. 2397 (ค.ศ. 1854) แบ่งเนื้อหาออกเป็นบท มี 15 บท เช่น สถาปัตยกรรม ขนบธรรมเนียมการค้า ภาษาและวรรณคดี ฯลฯ โดยมีจุดประสงค์เพื่อเผยแพร่แก่ผู้สนใจ โดยเฉพาะผู้สนใจเผยแผ่ศาสนาคริสต์ในสยาม

งานเขียนทั้งสามเล่มนี้มีวิธีการนำเสนอเนื้อหาอย่างเป็นระบบคือ มีการแบ่งเนื้อหาออกเป็นบทและหัวข้อ จึงทำให้เนื้อหาต่อเนื่องและไม่กระจัดกระจาย ในขณะที่งานเขียนของมูโตนันต่างออกไปเพราะเป็นบันทึกการเดินทางเรียงตามลำดับเวลา จึงทำให้รายละเอียดเกี่ยวกับสังคมไม่ต่อเนื่องและเป็นระบบนัก ทั้งนี้เพราะผู้เขียนบันทึกทุกสิ่งที่พบเห็นในแต่ละวันเสมือนบันทึกประจำวัน มูโตนันรู้ชีวิตของชาวสยามในชนบทจากการสังเกตและสัมผัสด้วยตัวเองระหว่างการเดินทางสำรวจธรรมชาติ ส่วนชาวฝรั่งเศสคนอื่นเข้ามาในสยามในฐานะราชทูต เช่น ซิมง เดอ ลาลูแบร์

หรือมากับคณะสังฆราชฝรั่งเศส เช่น นิโคลาส แทร์แวล หรือมิชชันนารี เช่น มุขนายกมิสซังปาเลอกัวซ์ ต่างเข้าถึงองค์พระประมุขและผู้รู้ของประเทศ จึงทำให้ข้อมูลเกี่ยวกับประเทศสยามและชาวสยามเป็นระบบกว่าของมูโอต์

เนื่องจากคนฝรั่งเศสในคริสต์ศตวรรษที่ 17 แทบไม่รู้จักสยามเอาเสียเลย ดังนั้น ผู้บันทึกเกี่ยวกับอาณาจักรสยามในช่วงนี้จึงให้ความสำคัญกับรายละเอียดทุกด้าน ครอบคลุมหลายสาขา นับเป็นแหล่งข้อมูลเบื้องต้นให้ผู้อ่านรู้จักสยามมากขึ้น แทร์แวลให้เหตุผลการตีพิมพ์หนังสือเล่มนี้ว่าเพื่อสนองความอยากรู้อยากเห็นของเพื่อน ๆ ส่วนลาลูแบร์ต้องเขียนรายงานเกี่ยวกับประเทศสยามถวายพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ฉะนั้นงานสองเล่มนี้จึงจัดและนำเสนอข้อมูลอย่างเป็นระบบเพื่อความเข้าใจของผู้อ่าน ลาลูแบร์เล่าวิธีการทำงานของเขาไว้ว่า

การที่จะเขียนจดหมายเหตุด้วยความรู้จริงใจอย่างเดียวเท่านั้นยังไม่พอจะเป็นจดหมายเหตุที่ถูกต้องแท้จริงขึ้นมาได้ จำเป็นที่จะต้องผนวกความสว่างกระจ่างแจ้งให้แก่ความรู้จริงใจนั้นด้วย และจำต้องสืบเสาะให้รู้เรื่องราวเป็นอย่างดีแล้วก่อนที่จะนำมาบอกเล่าให้ผู้อื่นทราบต่อไป ข้าพเจ้าจึงได้พิจารณา สอบถาม พยายามศึกษาให้ถึงแก่นแท้ที่ข้าพเจ้าสามารถจะทำได้ก่อนที่จะเดินทางไปถึงประเทศสยาม ข้าพเจ้าได้อ่านจดหมายเหตุทั้งเก่าและใหม่ บรรดาที่มีผู้เขียนขึ้นไว้เกี่ยวกับประเทศต่าง ๆ ทางภาคพื้นบูรพาทิศ จนทำให้ข้าพเจ้ารู้สึกว่าการเตรียมตัว โดยทำนองนี้เป็นเครื่องช่วยอย่างมากมายในเมื่อข้าพเจ้าไม่มีโอกาสอยู่ที่นั่นได้นานวันพอให้ข้าพเจ้าได้รับข้อสังเกตและรู้จักประเทศสยามที่ข้าพเจ้าได้ไปอยู่เพียงสามเดือนดียิ่งขึ้น ซึ่งถ้าปราศจากจดหมายเหตุเหล่านั้นเสียแล้วถึงข้าพเจ้าจะใช้เวลาสักสามปี ก็คงไม่ได้ข้อสังเกตและรู้จักประเทศสยามดีถึงเท่านี้²⁵

²⁵ เดอ ลาลูแบร์, ซีมง, *จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1*. แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร (กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2510), หน้า 6 - 7.

การเข้าถึงชาวสยามโดยเฉพาะกลุ่มชนชั้นนำของประเทศเป็นอีกวิธีหนึ่งที่ทำให้ผู้เขียนได้รายละเอียดเกี่ยวกับสังคมอย่างมีรายละเอียดมากขึ้น

ทัศนะของชาวฝรั่งเศสทั้งสามน่าสนใจ แม้ว่าจะต่างกรรม ต่างวาระ เราจะเห็นว่าผู้เขียนแสดงทัศนะบางอย่างร่วมกันเช่นด้านการเมืองการปกครองของสยาม ทุกคนเห็นตรงกันว่าเป็นระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์และกษัตริย์มีอำนาจเบ็ดเสร็จ แชร์แวสเห็นว่ากษัตริย์ปฏิบัติตนเสมือนพระเจ้าและมีพิธีการมากมาย ลาลูแบร์เสริมภาพชาวสยามขณะอยู่ต่อหน้าพระองค์ว่าหมอบกราบโดยใช้เข่าและข้อศอก ส่วนปาลเลอกัวซ์ให้พระบรมนามาภิไธยต่าง ๆ ของพระมหากษัตริย์ ซึ่งแต่ละพระนามสื่อสิทธิและอำนาจของพระมหากษัตริย์ ในขณะที่มุโอติวิพากษ์รูปแบบการปกครองและยังเพิ่มเติมประเด็นเรื่องความไม่เท่าเทียมทางสังคม

สำหรับด้านเกษตรกรรม ชาวฝรั่งเศสมักบันทึกรายละเอียดเรื่องความอุดมสมบูรณ์ ต้นไม้ ผลไม้ และทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งงานของลาลูแบร์นับว่าเด่นกว่าคนอื่น เพราะมีภาพประกอบอย่างละเอียดและสวยงาม ส่วนมุโอติจะเน้นเรื่องทรัพยากรที่น่าจะมีประโยชน์ต่อยุโรปอยู่บ่อยครั้ง พร้อมทั้งแทรกความเห็นส่วนตัวเรื่องการให้ประโยชน์จากทรัพยากรของชาวสยามในส่วนที่เกี่ยวกับการค้าของสยามนับแต่สมัยอยุธยาถึงรัตนโกสินทร์ ข้อเขียนของทุกคนเห็นตรงกันว่าการค้าสยามไม่ขยายตัว เพราะระบบไพร่และอัตราภาษี ปาลเลอกัวซ์เพิ่มเติมเรื่องความยากลำบากในการขายสินค้าที่สยามว่า “ถ้าใครคิดจะมาค้าขายกับประเทศสยามแล้ว ต้องนำกำปั้นมาสวมล่า ลำหนึ่งบรรทุกของขวัญบรรณาการมาจิมก้องพระเจ้าแผ่นดินและพวกเสนาบดี ลำหนึ่งบรรทุกสินค้า อีกลำหนึ่งบรรทุกความอดทนมาด้วย”²⁶ มีแต่แชร์แวสกลับเห็นว่าการค้าในสยามคึกคักเพราะมีเรือค้าขายจำนวนมาก แม้มุโอติไม่ให้อัตราภาษีเช่นเดียวกับที่ปาลเลอกัวซ์บันทึกอัตราภาษีว่าจะต้องจ่ายเท่าไรไว้อย่างละเอียด ตัวอย่างที่ยกขึ้นมาทำให้ผู้อ่านนึกถึงสภาพสังคมในสมัยนั้นได้เช่นกัน

²⁶ ปาลเลอกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พิมพ์ครั้งที่ 2. (กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2520), หน้า 307.

ส่วนที่ว่าด้วยโครงสร้างทางสังคม แชนด์เลอร์ ลาตูแบร์ และปาลเลอกัวซ์ ต่างแบ่งชนชั้นในสังคมตามวิธีเฉพาะของตัวเอง แชนด์เลอร์แบ่งสังคมไทยไว้ประมาณ 3 กลุ่มชนชั้น คือ พระมหากษัตริย์ พระสงฆ์ และไพร่ฟ้าประชาชน ลาตูแบร์แบ่งได้ถึง 5 กลุ่ม คือ พระมหากษัตริย์ ขุนนาง ไพร่ ทาส และพระสงฆ์ ส่วนมูโฮต์นั้นแบ่งตามปาลเลอกัวซ์ กล่าวคือ แบ่งสังคมไทยออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ กษัตริย์ ขุนนาง และประชาชน บทบาทของขุนนางและของประชาชนเป็นประเด็นที่ได้รับความสนใจ โดยลาตูแบร์กล่าวถึงสถานภาพของขุนนางว่าไม่มีรายได้ แต่จะได้รับของพระราชทานทุกอย่าง เช่น บ้าน สัตว์ แรงงานและที่ดิน และระบุถึงแหล่งรายได้สำคัญของขุนนางว่า “อยู่ที่การซื้อราชฎีบังหลวง ขุนนางเจ้ากรมทบวงการทั้งปวง ก็ถ้อยที่ถ้อยอาศัยร่วมกันในการปล้นราชฎี อันเป็นเหตุให้เกิดการให้สินบาทคาดสินบนกันขนานใหญ่”²⁷ ปัญหาเรื่องนี้ยังมีอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์และดูเหมือนจะหนักขึ้น ดังที่ปาลเลอกัวซ์ได้กล่าวไว้เช่นกัน “พวกเจ้าเมืองมีอำนาจมาก ฉะนั้นจึงมักฉกฉวยโอกาสทำการบีบบังคับราชฎีที่ยากจน เป็นเหตุให้ต้องหาอยู่บ่อย ๆ และเอาตัวรอดได้ก็แต่โดยการมอบเงินเป็นอันมากแก่เจ้าผู้ครองนครหรือขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่ตนสังกัดอยู่เท่านั้น” ส่วนมูโฮต์เห็นผลเสียที่เกิดจากปัญหานี้และเล่าประสบการณ์ตรงที่เมืองเขาคอก บทสนทนาระหว่างเจ้าเมืองกับผู้แฉ่งชาวเรือข้างเผือกสะท้อนให้เห็นความแตกต่างระหว่างชนชั้นออกมาทางฐานะทางสังคม ลักษณะท่าทางและการใช้ภาษา²⁸ และมูโฮต์ยังได้เรียนรู้สำนวน “ทำนาบนหลังไพร่” ด้วยตนเอง

สถานภาพของพลเมืองสยามเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่ชาวฝรั่งเศสสนใจและพยายามทำความเข้าใจ แชนด์เลอร์บันทึกไว้ว่า “ราชฎีทุกคนต้องทำงานให้หลวงปีละ 6 เดือน” การแบ่งกลุ่มและงานในหน้าที่ไว้ 3 ชั้น คือ “ชั้นแรกได้แก่บุคคลที่เข้ารับราชการในพระองค์ ชั้นที่สองคือพวกที่ถูกเกณฑ์ไป

²⁷ ลาตูแบร์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 361.

²⁸ Mouhot, *Voyage dans les royaumes de Siam, de Cambodge, de Laos et autres parties centrales de l'Indo-Chine*, pp. 264 - 266.

ทำงานโยธา และชั้นที่สามเข้าทำงานรับใช้ประจำตัวขุนนาง”²⁹ ลาลูแบร์บันทึกไว้ว่างานที่ราษฎรต้องทำเป็นงานหนัก พลเมืองชาวสยามจะถูกขึ้นทะเบียนเป็นทหารแต่ไม่ได้ไปรบ และต้องทำงานตามที่พระมหากษัตริย์ทรงสั่งให้ทำ³⁰ ลาลูแบร์ยังระบุไว้อีกว่างานหนักจนไม่มีใครอยากทำก็เลยยอมเป็นทาสผู้อื่น แม้ว่าทาสต้องทำงานหนักและอาจจะถูกโบย แต่ทาสไม่ต้องรับราชการ เพียงแต่ทำงานให้นายงานเพียงคนเดียว ดังนั้น ชาวสยามจึงยอมเป็นทาสมากกว่าเป็นไพร่ฟ้าหน้าใส³¹ ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ภาระหน้าที่ของพลเมืองชาวสยามยังหนักหนาและโครงสร้างทางสังคมแทบไม่ต่างจากสมัยอยุธยามากนัก แต่อย่างไรก็ดี ปาลเลอกัวซ์เปรียบเทียบสภาพของชาวสยามกับทาสในฝรั่งเศสว่า “คนไทยมีมนุษยธรรมต่อทาสมาก ให้อำนาจทำงานแต่โดยสมควรและได้รับการปฏิบัติดีกว่าคนพวกรับใช้ในประเทศฝรั่งเศสเสียอีก”³² สำหรับมูโอต์ เขาถ่ายทอดภาพพ่อแม่ขายลูก สามียาภรรยา กระบวนการยุติธรรม ความขัดสนหรือความอดอยากและแม้กระทั่งสัญญาว่าจะยกทั้งกายและใจให้เป็นสมบัติของนาย จากประสบการณ์ในประเทศรัสเซียทำให้เขามองว่าทาสในสยามนั้นต้องทนทุกข์ (Caput mortuum) แสนสาหัส ซึ่งสะท้อนความไม่เท่าเทียมกันในสังคมสยามขณะนั้น

ส่วนบุคลิกลักษณะของชาวสยาม ทุกคนจะให้รายละเอียดตั้งแต่รูปร่างหน้าตา เครื่องแต่งกาย นิสัยและความประเพณีของชาวสยาม โดยรวมเห็นว่าชาวสยามเป็นคนเรียบง่าย เอื้อเฟื้อ ดื้อรั้นขี้บ่นและไม่จองหอง แต่วิจารณ์ว่าชาวสยามเป็นคนเกียจคร้าน เชื้อยชา ยอมโอนอ่อนผ่อนตามและเชื่อโชคกลาง ส่วนคำถามที่ว่าวิถีชีวิตที่ใกล้ชิดกับธรรมชาติและเรียบง่ายมีส่วนทำให้ชาวสยามเกียจคร้านหรือไม่ จากทัศนะของชาวฝรั่งเศสที่เลือกมาศึกษา พบว่าทุกคนเห็นตรงกัน ความเกียจคร้านเป็นข้อบกพร่องร้าย

²⁹ แอร์เนสต์, นิโกลาส์, *ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม*. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: ก้าวหน้า, 2506), หน้า 131.

³⁰ ลาลูแบร์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 436.

³¹ ลาลูแบร์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 344.

³² ปาลเลอกัวซ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 282.

แรงของชาวยุโรปและทำให้เสียโอกาสดี ๆ บางอย่างไป แชร์แวลเห็นว่าประเทศสยามหมดโอกาสที่จะเป็นประเทศที่ร่ำรวยที่สุด เพราะไม่รู้จักราคาของทรัพยากร³³ ลาลูแบร์กล่าวว่าศิลปวิทยาการต่างๆ จะถดถอยเพราะความเกียจคร้านในการศึกษาของชาวยุโรป³⁴ ส่วนปาลเลอกัวซ์ระบุว่า การส่งออกข้าวอาจเพิ่มขึ้น 2-3 เท่าหากชาวยุโรปไม่ขี้เกียจจนเกินไป³⁵ อย่างไรก็ตาม แชร์แวลวิเคราะห์ความเกียจคร้านของชาวยุโรปไว้ดังนี้

“ตามปกติเขาจะเป็นกังวล ก็เฉพาะสิ่งที่อำนวยความสะดวกให้แก่ตัวเขาเท่านั้น และความเกียจคร้านที่เขาได้รับมาโดยกำเนิดนั้น ทำให้เขาพอใจในชีวิตอันสันโดษ สะดวกสบายและสงบเหนือกว่าความสำเร็จ เกียรติหรือความมั่งคั่งใด ๆ อันจะพึงได้จากการทำงาน”³⁶

แต่ในทัศนะของมูโอต์ ชาวยุโรปยังเกียจคร้านมากกว่าใครเพราะละเลยการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติตนเอง จะเห็นได้ว่าความเกียจคร้านมีส่วนทำให้ประเทศไม่ก้าวหน้าเท่าที่ควร โดยเฉพาะด้านเศรษฐกิจ เมื่อความเกียจคร้านมีมาก ความเฉื่อยชาและความไม่ทุกขร้อนก็เข้ามาแทนที่ กำลังที่จะพัฒนาเศรษฐกิจและการค้าของสยามจึงไม่มี เพราะชาว

³³ แชร์แวล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 128. “เหมืองแร่ดีบุก เหล็กและดินประสิว ฝ้าย ใหม่ และเครื่องหอม ซึ่งมีอยู่เป็นอันมากในราชอาณาจักรสยามนั้น อาจจะทำให้ประเทศนี้มั่งคั่งที่สุดในชมพูทวีป ถ้าทรัพยากรธรรมชาติเหล่านี้ตกอยู่ในมือของชนชาติที่รู้จักทำให้มันมีคุณค่าขึ้น”

³⁴ ลาลูแบร์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 267. “ชาวยุโรปที่เคราะห์ร้ายอะไรก็รู้อย่างไรก็ได้แจ่มแจ้งแห่งตลอด การเจรจาโต้ตอบก็เย็บแหลมและว่องไว ข้อคิดคำนึงของเขาก็มีเหตุผลอันถูกต้อง ในชั้นแรกก็พยายามเลียนแบบไปพลางก่อน และภายในวันต้น ๆ ไม่กี่วันก็เป็นคนงานที่มีฝีมือพอใช้ได้ จนกระทั่งเชื่อกันว่า ถ้าได้ศึกษาสักหน่อยแล้วก็จะเป็นผู้เก่งกาจได้ ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาวิทยา การในชั้นสูง หรือว่าศิลปวิทยาการที่ยากเพียงใด แต่ความเกียจคร้านที่ไม่สามารถเอาชนะได้ของเขาได้ทำลายความหวังเสียหมดสิ้นไปในทันทีทันใด”

³⁵ ปาลเลอกัวซ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

³⁶ แชร์แวล, เรื่องเดียวกัน, หน้า 57.

สยามใช้เวลาเพื่อการบันเทิงหรืออยู่เฉย ๆ³⁷

ลาลูแบร์อนุมานที่มาของความเกียจคร้านไว้ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 17 ว่า

“เมื่อพ้นกำหนดเกณฑ์และกลับมาถึงบ้าน ผู้ชายส่วนมากก็ไม่ว่าจะทำงานอะไรให้เป็นล่ำเป็นสัน [...] เช่นนี้จึงพออนุมานได้ว่าชีวิตชาวสยามนั้นดำเนินไปด้วยความเกียจคร้านเป็นประมาณ เขาแทบไม่ได้ทำอะไรเลยเมื่อพ้นจากงานราชการงานหลวงมาแล้ว [...] ได้แต่นั่ง เอนหลัง กิน เล่น สูบยาแล้วนอนไปวันหนึ่ง ๆ เท่านั้น”³⁸

ในขณะที่มูโอดเห็นต่างจากลาลูแบร์ โดยวิเคราะห์ว่านิสัยเกียจคร้านมาจากปัจจัยหลัก ๆ ดังนี้ โครงสร้างทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคมไทย ทั้งระบบ ธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ ภูมิอากาศและอุปนิสัยของชาวสยามเอง อาจกล่าวได้ว่าบริบททางสังคมไทยที่หล่อหลอมบุคลิกนี้ขึ้นมา³⁹

อีกประเด็นหนึ่งที่ชาวฝรั่งเศสมักพูดถึงกันเสมอคือ เรื่องพุทธศาสนาและพระสงฆ์ ผู้เขียนมักมองว่าชายชาวสยามอาศัยผ้าเหลืองเพื่อหลีกเลี่ยงงานราชการหรือเพื่อสิทธิพิเศษบางประการของพระสงฆ์ จนต้องมีการสอบภาษาบาลีเพื่อคัดเลือกผู้ที่ตั้งใจบวชจริง ดังที่ลาลูแบร์ให้คำจำกัดความว่าเป็น “อาชีพที่ทำกำไร”⁴⁰ ส่วนปาลเลอกัวร์มองว่าพระมีรายได้มาจากการทำบุญของพุทธศาสนิกชน ทศนะเหล่านี้น่ามีปรากฏชัดในบันทึกของมูโอดทั้งสิ้นโดยเฉพาะในประเด็นที่ว่าผู้เป็นพระจะได้รับการยกเว้นการเกณฑ์ไพร่

³⁷ Mouhot, *Voyage dans les royaumes de Siam, de Cambodge, de Laos et autres parties centrales de l'Indo-Chine*, pp. 46 - 48.

³⁸ ลาลูแบร์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 223 - 224.

³⁹ Mouhot, *Voyage dans les royaumes de Siam, de Cambodge, de Laos et autres parties centrales de l'Indo-Chine*, pp. 46 - 48.

⁴⁰ ลาลูแบร์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 514.

และสิทธิการผ่านด้านศุลกากร⁴¹

เพื่อเปรียบเทียบงานเขียนของมูโฮต์กับงานศึกษาสังคมสยามของชาวฝรั่งเศสที่เลือกมา 3 เล่ม เราคงต้องประมวลความเป็นมาของข้อมูลและศึกษาวิเคราะห์ทัศนะของมูโฮต์ที่ปรากฏในหนังสือ *Voyage dans les royaumes de Siam, de Cambodge, de Laos et autres parties centrales de l'Indo-Chine* เริ่มจากด้านข้อมูล ไม่ว่าแซร์แวงส ลาลูแบร์ หรือปาลเลอกัวซ์ ต่างเข้าถึงชนชั้นปกครองของสยาม คนกลุ่มนี้ดูจะเป็นผู้ที่มีความรู้และเข้าใจสถานการณ์ของประเทศมากกว่าชาวบ้าน ข้อมูลที่ได้ไปจึงค่อนข้างเป็นทางการและเป็นระบบ ในขณะที่มูโฮต์ต้องเดินทางออกไป ตามหัวเมืองติดต่อกับข้าราชการหรือชาวบ้านตามหัวเมืองมากกว่า เนื่องจากเขาเดินทางสำรวจเส้นทางต่าง ๆ ที่ชาวตะวันตกน้อยคนจะผ่าน นับเป็น การได้สัมผัสสังคมด้วยตัวเอง นอกจากนี้ มูโฮต์ได้ยังข้อมูลจากมิชชันนารีที่พำนักอยู่ตามหัวเมือง ทั้งยังได้อ่านหนังสือที่เขียนถึงประเทศสยาม⁴² และนำมาใช้อ้างอิงรายละเอียดที่เขาไม่แน่ใจ เช่นเมื่อพูดถึงช้าง มูโฮต์ยอมรับตรง ๆ ว่า “ข้าพเจ้านำรายละเอียดส่วนใหญ่มาจากเรื่องเล่าของบุคคลที่น่าเชื่อถือที่มีมาก่อนหน้านี้มากกว่าข้อสังเกตของตนเอง”⁴³ ก่อนหน้านั้นมูโฮต์ได้ให้เหตุผลไว้แล้วว่า เหตุใดจึงจำเป็นต้องอ้างอิงงานเขียนเรื่องอื่น ๆ และเชื่อว่า

“การพำนักเพียงชั่วระยะหนึ่งอาจทำให้เข้าใจผิดได้ และข้าพเจ้าขอย้ำอีกครั้งว่าข้าพเจ้าเฝ้าถึงสิ่งที่ข้าพเจ้าเห็น และความประทับใจตามที่รู้สึกเป็นอิสระจากความคิดของนักเดินทางคนอื่นซึ่งอาจบิดเบือนความคิดของข้าพเจ้าได้ แต่ข้าพเจ้า

⁴¹ Mouhot, *Voyage dans les royaumes de Siam, de Cambodge, de Laos et autres parties centrales de l'Indo-Chine*, pp. 248 - 249.

⁴² มูโฮต์อ่านงานเขียนเรื่อง *The Kingdom and people of Siam* ของ Sir John Bowring และ *Description du royaume de Siam* ของ Mgr. Pallegoix ก่อนที่จะเสนอโครงการสำรวจธรรมชาติกับราชสมาคมภูมิศาสตร์แห่งกรุงลอนดอน

⁴³ Mouhot, *Voyage dans les royaumes de Siam, de Cambodge, de Laos et autres parties centrales de l'Indo-Chine*, pp. 252 - 254.

ขอตั้งข้อสังเกตว่าบางทีความรู้สึกรั้งแรกก็เลือนลาง และข้าพเจ้าก็ไม่แน่ใจในการพินิจพิจารณาของตัวเอง จึงต้องอ้างตามความเห็นของผู้อื่นบ้าง”⁴⁴

มุโด้มักอ้างอิงข้อเขียนของปาลเลอกัวซ์โดยแทรกความเห็นส่วนตัวลงไปบ่อยครั้ง เช่น ในประเด็นเรื่องบุคลิกลักษณะของชาวสยาม ปาลเลอกัวซ์บรรยายไว้อย่างเป็นกลางว่า

รูปพรรณสันถ์ สูงประมาณ 5 ปีเอ็ด 2 ฟูซ องค์กายพหุ ส่วนล่างแข็งแรงและได้สัดส่วนดี ลำตัวยาว ไหล่กว้าง และหน้าอกผิ้วผาย ลำคอสั้นและศีรษะได้สัดส่วน มือใหญ่และผิวพรรณเขียวคล้ำ ส่วนบนของใบหน้าผากแคบ ใบหน้าตอบระหว่างโหนกแก้มกว้าง และคางเสียม ดวงตาดำและลึก นัยน์ตาขาวเป็นสีเหลืองอ่อน ๆ จมูกค่อนข้างแบน รูจมูกกว้าง ริมฝีปากยื่นเล็กน้อย เส้นผมสีดำราวกับนิลและหยาบ รักษาไว้ส่วนหนึ่งบนศีรษะ เรือนผมส่วนอื่นโกนออกทั้งสิ้น เขาถอนเคราและหนวดอันเกิดขึ้นที่คางและริมฝีปาก ผู้หญิงก็ไว้ผมกระจุกหนึ่งบนศีรษะเหมือนกัน แต่ไม่ไว้เท่าของผู้ชาย ใส่น้ำมันและหวีเรียบร้อยอยู่เสมอ”⁴⁵

ส่วนมุโด้ บรรยายไว้ดังนี้

บุคลิกของชาวสยามจดจำได้ไม่ลำบากนักจากท่าทาง ปวกเปียกและเกียจคร้าน โง้งแอ้งบอกลักษณะซ้ำรับใช้ จมูกบี้ โหนกแก้มสูง แหวตาดำและไม้อะลือวฉลาด รูจมูกกว้าง ปากอ้า ริมฝีปากเปราะคราบน้ำมากและฟันดำเหมือนไม้มะเกลือ พวกเขาโกนศีรษะยกเว้นตรงผมจุกกลางกะหม่อม [...]

⁴⁴ Ibid., pp. 112 - 113.

⁴⁵ ปาลเลอกัวซ์, เรื่องเดียวกัน, หน้า 181.

พวกผู้หญิงก็ไว้ผมแบบเดียวกัน⁴⁶

เป็นไปได้หรือไม่ว่าการที่มูโอต์บันทึกบุคลิกภาพของชาวสยามดังที่มองเห็นอย่างตรงไปตรงมา เพราะไม่มีส่วนได้ส่วนเสียทางการเมืองหรือความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับฝรั่งเศส ดังได้กล่าวข้างต้นแล้วว่ามูโอต์เดินทางเข้ามาในฐานะนักธรรมชาติวิทยาอิสระ ไม่สังกัดสถาบันใด จึงไม่ต้องแสดงท่าทีอย่างนักการทูตหรือนักการศาสนาที่ต้องสงวนความเห็นไว้บ้างในบางครั้ง

กล่าวโดยสรุป ผลงานสามเล่มของแซร์แวงส ลาลูแบร์ และปาลเลอกัวซ์ มีการจัดการข้อมูลและการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับประเทศสยามอย่างเป็นระบบ คือ แบ่งเนื้อหาตามหัวข้อ ส่วนงานเขียนของมูโอต์แบ่งออกเป็นบทเช่นกัน แต่ใช้วิธีการจัดข้อมูลต่างออกไป เพราะเรียงเนื้อหาตามลำดับการเดินทาง ตามลำดับเวลาและสิ่งที่พบเห็น ชื่อของแต่ละบทจะเป็นชื่อสถานที่หรือเหตุการณ์สำคัญ ๆ ระหว่างการเดินทาง เช่น บทที่ 25 การเดินทางสู่เขาออก ข้ามเทือกเขาดงพญาไฟ ขุนนางกับช้างเผือก ข้อสังเกตจากนักธรรมชาติวิทยาและนายพราน (*Voyage à Khao-Khoc. Traversée de la Dong-Phya-Phay, ou forêt du Roi-de-Feu. Le mandarin et l'éléphant blanc. Observation de moraliste, de naturaliste et de chasseur*) เป็นต้น ผู้อ่านงานบันทึกการเดินทางเล่มนี้จะรู้สึกเหมือนได้เดินทางไปพร้อม ๆ กับมูโอต์

เสน่ห์ของหนังสือเล่มนี้อยู่ที่ภาพลายเส้นประกอบสวยงาม โดยมากเป็นทัศนียภาพ สถานที่สำคัญ วิถีชีวิตชาวสยามและบุคคลสำคัญ ๆ ดร.สุนันทา ฟาเบรอ ผู้ศึกษาเรื่องสยามในระบอบที่ฝรั่งเศสในคริสต์ศตวรรษที่ 19 ระบุว่าภาพประกอบและภาพวาดลายเส้นที่สวยงาม⁴⁷ ซึ่งนิยมใช้กันมากในสมัยนั้นเป็นวิธีสื่อสารอีกอย่างหนึ่งสำหรับชาวฝรั่งเศสที่ไม่รู้หนังสือให้รู้จักสยามในแง่มุมที่หลากหลายและแตกต่างออกไป ทั้งยังแสดงทัศนะไว้ด้วยว่า

⁴⁶ Mouhot, *Voyage dans les royaumes de Siam, de Cambodge, de Laos et autres parties centrales de l'Indo-Chine*, p. 17.

⁴⁷ Sunanta, *Le Siam dans l'opinion française de 1815 - 1868*, p. 35.

มูโอด์เป็นนักสังเกตการณ์ที่ละเอียดลอออยู่บ้าง หากรายละเอียดในภาพลายเส้นไม่ปรากฏข้อผิดพลาดเลย⁴⁸ ส่วนเอนกนาวิกมูลนักค้นคว้าวิจัยสังคมไทยในอดีตกล่าวไว้ว่า เราสามารถศึกษาประวัติศาสตร์ไทยจากองค์ประกอบอื่น ๆ นอกจากงานเขียน เช่น ภาพประกอบ เป็นต้น ดังตัวอย่างผลงานเรื่อง *ภาพสยามขององรี มูโอด์*⁴⁹ ซึ่งผู้เขียนนำเสนอภาพสังคมไทยจากภาพเก่า ๆ ในอดีตจากหนังสือของมูโอด์

ในวงวิชาการไทย คุณค่าผลงานของมูโอด์ขึ้นนี้อยู่ตรงที่เป็นเอกสารชั้นต้นสมัยรัชกาลที่ 4 การศึกษาสังคมในสมัยนั้นสามารถหาข้อมูลที่เป็นหลักฐานชั้นต้นได้จากจดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4** ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ เนื้อหาส่วนใหญ่กล่าวถึงเหตุการณ์และพระราชภารกิจของพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์มากกว่าจะกล่าวถึงชีวิตของประชาชนทั่วไป แหล่งข้อมูลอีกทางหนึ่งได้แก่งานศึกษาวิจัยสังคมในสมัยรัตนโกสินทร์อย่างเป็นระบบโดยนักวิชาการยุคหลัง เล่มแรกคือเรื่อง **สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 - 2416)**⁵⁰ ของ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ ศึกษาโครงสร้างของสังคมไทยและวิวัฒนาการการเปลี่ยนแปลง โดยเสนอไว้ว่าสังคมไทยแบ่งได้ 2 กลุ่ม คือกลุ่มชนชั้นสูงและชนชั้นล่าง ชนชั้นสูงประกอบด้วยเชื้อพระวงศ์และขุนนางทำหน้าที่ปกครองประเทศ ส่วนชนชั้นล่างประกอบด้วยไพร่และทาสรับผิดชอบงานเกษตรกรรม อีกเล่มเป็นงานศึกษาของ ศ. ดร. นิธิ เอียวศรีวงศ์ **วัฒนธรรมกะฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์**⁵¹ ศึกษาเรื่องชนชั้น

⁴⁸ Ibid., p. 37.

⁴⁹ เอนก นาวิกมูล, *ภาพสยามขององรี มูโอด์* (Old Siam of Henri Mouhot.) (กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2542)

⁵⁰ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, *สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 - 2416)*. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรณี สรุงบุญมี (กรุงเทพฯ: พิมพ์เศ. 2516) 359 หน้า. แปลจาก *The Organization of Thai society in the early Bangkok period, 1782 - 1873*. Ithaca (New York: Cornell University, 1969)

⁵¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, *วัฒนธรรมกะฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์* (มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2525) 221 หน้า.

กลางจากงานวรรณคดีในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พบว่าเศรษฐกิจไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์อยู่ในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อระหว่างเศรษฐกิจแบบยังชีพกับการส่งออก กลุ่มที่ได้ประโยชน์มากที่สุดคือกลุ่มชนชั้นนำของประเทศกับชาวจีนอพยพ ส่วนประชาชนยังคงยึดอาชีพเกษตรกรรมเพียงอย่างเดียว เมื่อเปรียบเทียบกับงานศึกษาวิจัยของนักวิชาการไทยแล้ว ทัศนะของมูโอต์ที่สะท้อนภาพสังคมไทยและชาวสยามในบันทึกการเดินทางเล่มนี้นับได้ว่าเป็นแหล่งข้อมูล “เพิ่มเติม” ที่สะท้อนภาพสังคมและผู้คนในแง่มุมที่เรา “ชาวสยาม” เองกลับไม่เคยสังเกตมาก่อน

บันทึกการเดินทางของมูโอต์เรื่อง *Voyage dans les royaumes de Siam, de Cambodge, de Laos et autres parties centrales de l'Indo-Chine* นี้มีจุดเด่นอยู่ที่เป็นเอกสารร่วมสมัยสะท้อนภาพสังคม บุคลิกภาพชาวสยามและเหตุการณ์ทางการเมืองการปกครองสมัยรัชกาลที่ 4 ตามทัศนะและความเข้าใจของนักเดินทางฝรั่งเศส ข้อเขียนนี้ทำให้คนอ่านชาวฝรั่งเศสเข้าใจวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในดินแดนตะวันออก ไม่ว่าจะเป็นเรื่องเล่าจากการเดินทาง ธรรมชาติ สถานที่ต่าง ๆ และทัศนะของผู้เขียนที่มีต่อสังคมไทยและชาวสยาม นอกจากนี้วิธีการประพันธ์และภาพลายเส้นช่วยเสริมให้หนังสือเล่มนี้มีชีวิตชีวา อ่านสนุก ทั้งเมื่อผู้เขียนไม่มีพันธะทางการเมือง การค้าหรือการศาสนาใด ๆ จึงแสดงความคิดเห็นได้เต็มที่และตรงไปตรงมา วิธินำเสนอความคิดเห็นของมูโอต์มักจะเริ่มจากการตั้งข้อสังเกตหรือข้อสมมติฐาน แล้วพยายามวิเคราะห์และสรุปผล

กล่าวได้ว่า เอกสารหรือบันทึกของชาวตะวันตกที่กล่าวถึงสยามหรือเมืองไทย เป็นอีกทางเลือกหนึ่งของการศึกษาภาพสังคมไทยและชาวสยามในสมัยต่าง ๆ นับเป็นหลักฐานข้อมูลที่มีคุณภาพการต่อวงการไทยศึกษาอยู่ 3 ประการ คือ ประการแรก เป็นการเติมเต็มข้อมูลในส่วนที่ไม่มีในเอกสารไทย ทำให้ภาพสังคมและผู้คนที่ได้ชัดเจนและสมบูรณ์ขึ้น ประการที่สอง ทำให้เราคนไทยต้องศึกษาค้นคว้าสังคมตะวันตกเพื่อให้เข้าใจทัศนะมุมมองว่ามีความเป็นมาอย่างไร และประการสุดท้ายคือ เอกสารตะวันตกสะท้อนให้เห็นภาพบ้านเมืองและผู้คนในมุมมองที่เราเองอาจมองข้ามหรือละเลยไป ทั้งนี้ไม่ว่าจะสอดคล้องหรือขัดแย้งกับความเป็นจริงก็ล้วนแต่เป็นประโยชน์

ต่อวงวิชาการทั้งสิ้น ในทางกลับกัน การนำเสนอภาพที่แตกต่างออกไปช่วยให้เราเห็นภาพสังคมไทยในอดีตหลากหลายขึ้นและเข้าใจได้ว่าพื้นฐานทางสังคม ทัศนคติ และความแตกต่างทางวัฒนธรรมทำให้ภาพสังคมไทยพัวเลือนไป อย่างไรก็ดี การศึกษาสังคมไทยและชาวสยามจากเอกสารตะวันตกอาจมีข้อจำกัดเช่นกัน เราควรศึกษาภูมิหลังทางสังคมและจุดประสงค์ของการเดินทางของผู้เขียนเพื่อเป็นข้อมูลเบื้องต้นในการประเมินค่าเอกสารชิ้นนั้น ๆ ทั้งนี้เพื่อให้สามารถวินิจฉัยความเที่ยงตรงในการนำข้อมูลมาใช้ประโยชน์ในการค้นคว้าวิจัย

บรรณานุกรม

หนังสือภาษาต่างประเทศ

- BOUSSEL, Patrice, et alii. **L'Histoire de la vie française: Les Révolutions 1789 - 1871**. Paris: Editions de l'Illustration, 343 p.
- CARON, Jean-Claude. **La France de 1815 à 1848**. Collection Cours-Histoire Paris: Armand Colin, 2000. 193 p.
- DE BROGLIE, Gabriel. **Le XIXe siècle : l'éclat et le déclin de la France**. Paris: Perrin, 1995. 338 p.
- DUBY G. et MANDOU, R. **Histoire de la civilisation française**. T.2 XVIIe-XXe siècle. Paris: Armand Colin, 1968. 378 p.
- FABRE, Sunanta. **Le Siam dans l'opinion française de 1815 - 1868**. Avec le soutien du Ministère des Affaires Etrangères, des Services culturels de l'Ambassade de France à Bangkok, 1999. En polycopiés. 172 p.
- GERVAISE, Nicolas. **Histoire naturelle et politique du royaume de Siam**. Paris: Cl. Barbin, 1688. 331 p.
- JACQ-HERGOUALCH, Michel. **Etude historique et critique du livre de Simon de La Loubère "Du Royaume de Siam"**. Paris: éditions Recherche sur les civilisations, 1987. 647 p.
- LA LOUBERE, Simon de. **Du Royaume de Siam**. Paris: Chez JEAN BAPTISTE COIGNARD, 1691, 2 tomes.
- MILNER, Max. **Le Romantisme I 1820 - 1843**. Paris: Arthaud, 1973. 405 p.
- Mouhot, Henri. **Voyage dans les royaumes de Siam, de Cambodge, de Laos et autres parties centrales de l'Indo-Chine**. Genève : Olizane, 1989. 319 p.
- PALLEGOUX, Jean-Baptiste. **Description du royaume thaï ou Siam**. Paris: n.p., n°12, 1854. 488 p.

- PERNAUD, Régine. *Histoire de la bourgeoisie en France*. Paris: Seuil, 1960.
- PICHOIS, Claude. *Le Romantisme II 1843 - 1869*. Paris: Arthaud, 1979. 565 p..
- ROBICHEZ, Jacques. *XIXe Siècle français : le siècle romantique*. Paris: Seghers, 1962. 253 p.
- RUSS, Jacqueline. *L'aventure de la pensée européenne: une histoire des idées occidentales*. Paris: Armand Colin, 1995. 298 p.
- SAID, W. Edward, *L'Orientalisme: l'orient créé par l'occident*. Paris: Seuil, 1980. 422 p. trad. de l'américain par Catherine Malamoud.

หนังสือภาษาไทย

- กรมศิลปากร. การเดินทางสู่อินโดจีนตอนประเทศสยาม. แปลโดย ศุภรัตน์ ธาราศักดิ์. ใน **รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ชุดที่ 3**, หน้า 207 - 300. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2538.
- กรมศิลปากร. การเดินทางสู่อินโดจีน ตอนประเทศสยาม. แปลโดย ศุภรัตน์ ธาราศักดิ์. ใน **รวมเรื่องแปลหนังสือและเอกสารทางประวัติศาสตร์ชุดที่ 4**, หน้า 80 - 157. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2541.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. **พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. งานฉลอง 84 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์. กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2521.
- จีระนันท์ พิตร์ปรีชา. **ตำนานนักเดินทาง**. กรุงเทพฯ: สารคดี, 2543. 316 หน้า
- ชัย เรื่องศิลป์. **ประวัติศาสตร์สังคมไทยสมัย พ.ศ. 2352 - 2453 ด้านสังคม**. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: เรื่องศิลป์, 2519.
- เดอ ลาลูแบร์, ซีมอง. **จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1**. แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2510.
- เดอ ลาลูแบร์, ซีมอง. **จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 2**. แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2510.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 4 เล่ม 1**. กรุงเทพฯ: องค์การคำคุณุสกา, 2504.

- นิโกลาส์ แทร์เวส. **ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม**. แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร. พระนคร: ก้าวหน้า, 2506.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. **วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมต้นรัตนโกสินทร์**. มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2525.
- นันทา โชติกะพุกกณะ. **ประวัติศาสตร์ยุโรป คริสต์ศตวรรษ 19 - 20 (1815 - 1914)**. กรุงเทพฯ: พรหมประสิทธิ์การพิมพ์, 2519.
- ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401 - 2404**. พระนคร: คูรุสภา, 2504.
- ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2411**. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2511.
- ปาลเลอกัวซ์. **เล่าเรื่องกรุงสยาม**. แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า, 2520.
- วริยา ศิวะศรียานนท์ และ ทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวิวัฒน์. **บุคลิกภาพและลักษณะนิสัยของคนไทยในทัศนะของชาวตะวันตก สมัยอยุธยา - พ.ศ. 2475**. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช, 2523.
- สรรพ รังสฤษฏี. **วิวัฒนาการแห่งสังคมสยาม (ภาคต้น)**. กรุงเทพฯ: รุ่งเรืองสมัยการพิมพ์, 2522.
- อคินรพีพัฒน์, ม.ร.ว. **สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 - 2416)**. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และ พรพนี สรฺงบุญมี. กรุงเทพฯ: พิมพ์, 2516. 359 หน้า. แปลจาก *The Organization of Thai society in the early Bangkok period, 1782 - 1873*. Ithaca, New York: Cornell University. 1969.
- เอนกนาวิกมูล. **ภาพสยามของอองรี มูโอด (Old Siam of Henri Mouhot)**. กรุงเทพฯ: แสงดาว, 2542.

บทความ

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ. ชิมอง เดอะลาตูแบร์. **ศิลปวัฒนธรรม** 1, 6 (เม.ย. 2523): 40 - 58.

ธีรภาพ โลหิตกุล. อเล็กซองดร์ อองรี มูโตร์ มาตุภูมิภาคภูมิใจลูกชายคนนี้.

อนุสาร อ.ส.ท. 42, 9 (เม.ย. 2545): 166 - 169.

สรศักดิ์ สุปงกช. อองรี มูโตร์ นักสำรวจผู้ค้นพบนครวัดโดยบังเอิญ. **เนเจอร์**

เอ็กซ์พลอเรอร์ 3, 31 (ก.ค. 2545): 6 - 27.

บทละครพระราชนิพนธ์ ในรัชกาลที่ 5: นาฏยกระบวนทัศน์

จักรกฤษณ์ ดวงพัตรา*

บทคัดย่อ

การศึกษาบทละครพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยนาฏยกระบวนทัศน์ โดยอาศัยทั้งต้นฉบับตัวเขียน และฉบับตีพิมพ์ครั้งต่าง ๆ เป็นข้อมูล แล้วจัดกลุ่มบทละครเป็น 2 กลุ่มประเภท ได้แก่ กลุ่มบทพระราชนิพนธ์ที่ทรงขึ้นให้เหมาะสำหรับการนำไปเล่นออกโรงได้จริง กับทั้งสามารถเร้าให้ผู้ดูบังเกิดสุนทรียภาพในเชิงละครได้ด้วย และกลุ่มบทพระราชนิพนธ์ซึ่งมีพระราชประสงค์จะให้ผู้อ่านบทละครและ/หรือผู้ดูละครรู้สึกขบขัน ในบทความชิ้นนี้ เป็นความพยายามที่จะทดลองศึกษาบทละครพระราชนิพนธ์ด้วยวิธีวิทยาอันแตกต่างไปจากที่เคยมีผู้ศึกษาไว้แล้ว โดยมีพื้นฐานความเชื่อว่าการพิจารณาตัวบทในแนวคิดนี้ “จะช่วยเปิดพื้นที่เชิงจินตนาการ” ให้กว้างขวางขึ้นได้บ้าง และผลที่ได้จากการศึกษาพบว่า บทละครทุกเรื่องต่างฉายพระอัจฉริยภาพและพระปรีชาญาณด้านนาฏยศิลป์แห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งในพระราชสถานะผู้เขียนบทละคร ผู้กรอกเพลง ผู้คัดเลือกตัวละคร ผู้กำกับ และผู้อำนวยการเล่นละคร ให้เป็นที่ประจักษ์ชัดเจน และเห็นจริง

* รองศาสตราจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

ความนำ

ในการประชุมวิชาการ เรื่อง **นิทราชาคริต** เมื่อ 13 มิถุนายน พ.ศ. 2546 ณ หอประชุมจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยนั้น มีข้อความน่าสนใจในบทความเรื่อง “วรรณคดีและการแสดงนิทราชาคริต” ที่กล่าวถึงละคร เรื่อง **นิทราชาคริต** ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ Royal Magical Society เล่นออกโรงเนื่องในวันขึ้นปีใหม่ พ.ศ. 2422 ว่า “บทพูดเจรจาจะเป็นอย่างไร สืบหาหลักฐานไม่ได้เลย ตามธรรมดาของการแสดงบทละครพูดน่าจะมีบทอยู่ หรืออย่างน้อยก็น่าจะมีบทร่าง จะเป็นพระราชนิพนธ์หรือผู้ใดเขียนก็ไม่มีบันทึกไว้ อาจมีต้นฉบับอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่งก็ได้ เห็นจะต้องตั้งความหวังไว้ก่อน... บทร้องที่บันทึกไว้เป็นพระราชนิพนธ์... เหมือนกับละครสั้นสกอตซึ่งมีบทพูดบทร้องสลับกัน... รู้ไม่ได้ว่าผู้แสดงทรงร้องเองหรือมีผู้ร้อง... เห็นว่าน่าจะมีผู้ร้องต่างหาก ... วิธีการแสดงนั้นก็ไม่มีการบันทึกไว้”¹

ข้อความดังกล่าวเป็นจุดเริ่มต้นของการค้นคว้าเพื่อเก็บข้อมูลเฉพาะตัวบทและการเล่นละครครั้งนั้น ทั้งที่เป็นฉบับตัวเขียน และฉบับตีพิมพ์สำหรับนำมาศึกษา แต่แล้วความตื่นเต้นและความสุขที่เกิดขึ้นจากการค้นพบหลักฐานสำคัญชิ้นแรกก็เร็ว และจงใจให้พยายามเสาะหาข้อมูลที่เกี่ยวข้องกันต่อไปอีก จนในที่สุด จากความตั้งใจเดิมซึ่งคิดว่าจะศึกษาตัวบทและการเล่นละครเรื่อง **นิทราชาคริต** เพียงเรื่องเดียว ได้ขยายผลกระทั่งกลายเป็นการศึกษา “บทละครพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” ทุก ๆ เรื่องที่รวมตัวบทได้

ปัญหาใหญ่ที่ตามมาคือเคยมีนักวิชาการเชิญบทละครพระราชนิพนธ์มาศึกษาไว้ก่อนแล้วมากมาย บางท่านนำความถนัดทางภาษามาใช้ในการวิเคราะห์ บางท่านก็วิจัยโดยอาศัยความชัดเจนทางวรรณกรรม ฉะนั้นหากจะมีการเชิญบทละครพระราชนิพนธ์มาศึกษาอีกครั้งหนึ่งแล้ว ก็จำเป็น

¹ ประพนธ์ อัครวิวิฬการ. “วรรณคดีและการแสดงนิทราชาคริต,” ใน **จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยเฉลิมฉลอง 150 ปี พระบรมราชสมภพพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. (กรุงเทพมหานคร: อัดสำเนา), หน้า 133 - 134.

จะต้องเลือกใช้วิธีวิทยาที่แตกต่างไปจากเดิม เพื่อหลีกเลี่ยงความซ้ำซ้อนกับผลงานก่อนหน้าเหล่านั้น และเมื่อพิจารณาตัวเองแล้วเห็นว่า ความสันทัดทางนาฏยศิลป์ที่มีอยู่เป็นทุนเดิม น่าจะเป็นประโยชน์ต่อการเรียบทละครพระราชนิพนธ์มาทดลองศึกษาด้วย “นาฏยกระบวนทัศน์” เพื่อให้เหมาะสมกับลักษณะประเภทของบทพระราชนิพนธ์ ซึ่งเป็น “นาฏยวรรณกรรม” ด้วย

บทละครพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5: นาฏยกระบวนทัศน์

บทละครพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เท่าที่ปรากฏตัวบทอยู่ในปัจจุบัน มี 7 เรื่อง หลายเรื่องตีพิมพ์ครั้งแรกในรัชสมัย และระบุวันเวลาที่ทรงพระราชนิพนธ์และ/หรือการเล่นละครครั้งแรกไว้ชัดเจน พระราชนิพนธ์บางเรื่องแม้จะพิมพ์ครั้งที่ 1 เมื่อล่วงรัชกาลแล้ว แต่ก็มี “คำนำ” และ/หรือ “คำอธิบาย” แสดงข้อมูลเกี่ยวกับพระราชประสงค์และปีที่ทรงพระราชนิพนธ์กำกับไว้ด้วยเสมอ มีเพียง 1 เรื่องเท่านั้นที่พบเฉพาะเอกสารชั้นรองจากข้อมูลแหล่งเดียวซึ่งระบุว่าเป็นบทพระราชนิพนธ์

บทละครพระราชนิพนธ์มีหลากหลายรูปแบบ ทั้งที่เป็นกลอนบทละคร บทร้องลำ และบทเจรจา ฉะนั้น เพื่อให้สามารถเข้าถึงบทพระราชนิพนธ์ได้สะดวก และมีความชัดเจนในการศึกษา จึงเห็นสมควรเรียบทละครทั้ง 7 เรื่องมาจัดแบ่งเป็น 2 กลุ่ม โดยพิจารณาจากพระราชประสงค์ในการทรงพระราชนิพนธ์เป็นสำคัญ ดังนี้

1. บทพระราชนิพนธ์ที่ทรงขึ้นโดยมีพระราชประสงค์จะให้เหมาะแก่การเล่นละคร
2. บทพระราชนิพนธ์ที่ทรงขึ้นโดยมีพระราชประสงค์จะให้ผู้อ่านบทละคร และ/หรือผู้ดูละครบังเกิดความรู้สึغبั่น

1. บทพระราชนิพนธ์ที่ทรงขึ้นโดยมีพระราชประสงค์จะให้เหมาะแก่การเล่นละคร

บทละครพระราชนิพนธ์กลุ่มนี้มีจำนวน 3 เรื่อง แบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ

มณฑลนครราชสีมา
เขตเทศบาลเมืองนครราชสีมา
โรงเรียนสตรีศรีนครราชสีมา
ในรัชกาลที่ ๙
และพระราชนิพนธ์
กรมพระราชวรวงศ์เธอ ทิพยพรหมเทพ
แจกในการปฏิวัติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ในรัชกาลที่ ๙
ณวัดอินทาราม
พระพุทธรูป ๑๕๐๐
โรงพิมพ์โสภณพิทยพิมพ์

² สมมติตอนแรกนี้, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ “บทละครจำรับบา,” ใน *บทละครชุด* เบ็ดเตล็ด ในเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 ที่ 2 ที่ 4 ที่ 5 และพระราชนิพนธ์กรมพระราชวังบวรมหาดัศกิดพลเสพ. (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), ไม่มีเลขหน้า.

² สมมติตอนแรกนี้, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ “บทละครจำรับบำ,” ใน *บทละครชุด* เบ็ดเตล็ด ในเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 ที่ 2 ที่ 4 ที่ 5 และพระราชนิพนธ์กรมพระราชวังบวรมหาดำรงศิลปเสฟ. (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2466), ไม่มีเลขหน้า.

อรุณเมขลาใหม่ พระอรุณมาที่ประชุมเทวดาอย่างเดิม บทรามสูรคงใช้
อย่างรัชกาลที่ 2 ทรงแก้”³ และมีข้อความกำกับไว้ก่อนจะเริ่มบทพระราชนิพนธ์ว่า “**จักรับว่า พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 5 ทรงแก้ไขบทรัชกาลที่ 4
ข้างต้นสองบทฉบับขาด เข้าใจว่าเหมือนรัชกาลที่ 4**”⁴

ความที่ว่า “ข้างต้นสองบทฉบับขาด” นั้น หมายถึง บทร้องเพลง
พระทอง และบ้านหลุด ซึ่งเป็น 2 บทแรก ในชุดจักรับว่าเทวดานางฟ้า ที่เรียก
กันว่า “ระบำสี่บท” ดังนั้น พระราชนิพนธ์จึงเริ่มต้นด้วยบทร้องเพลงสระบุ
โหรง ตามด้วยปะหลิม อันเป็น 2 บทหลังของชุดเพลงดังกล่าว ซึ่งในกรณี
นี้มีข้อควรทบทวนว่าต้นฉบับพระราชนิพนธ์ขาดหายไปจริง หรือเป็น
พระราชประสงค์ที่จะทรงทอนบทจักรับว่าอันเป็นนาฏการแรกลงกึ่งหนึ่งเพื่อ
ความกระชับสำหรับการเล่นละคร เช่นเดียวกับที่ทรงทอนบทตั้งพระประขุน
อันเป็นนาฏการที่ 2 จาก 8 คำกลอน เหลือ 4 คำกลอน และนาฏการที่ 3 บท
ตั้งนางมณีเมขลา 14 คำกลอน เหลือ 10 คำกลอน ซึ่งเป็นลักษณะและวิธี
เดียวกันกับที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคย “ทรงตัดบท
เทวดานางฟ้าให้สั้นเข้า”⁵ กว่าสำนวนที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงพระราชนิพนธ์ไว้เดิมนั่นเอง

เมื่อพิจารณา **บทละครจักรับว่า** ต่อไปอีก ก็จะพบว่านอกจากจะทรง
ทอนบทพระราชนิพนธ์รัชกาลก่อนดังกล่าวแล้ว ยังทรงเขียนบทที่ว่า “เที่ยว
ดูฝูงเทพนิกร ทั้งนางอัปสรศรีไศ พร้อมกันสุขเกษมเปรมใจ กับฝูงเทพไทใน
ชั้นฟ้า”⁶ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มาทรง
ปรับและแทรกไว้ท้ายบทตั้งพระประขุนด้วย ส่งผลให้ตัวละครซึ่งจักรับว่า

³ เพิ่งอ้าง, ไม่มีเลขหน้า.

⁴ เพิ่งอ้าง, หน้า 26.

⁵ อ้างแล้ว, ในเชิงอรุณที่ 2.

⁶ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. “จักรับว่าพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 5,”
ใน **บทละครชุดเบ็ดเตล็ด ในเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 1 ที่ 2 ที่ 4 ที่ 5
และพระราชนิพนธ์กรมพระราชวังบวรมหาดคีตพลเสพ** (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒ
ธนากร, 2466), หน้า 27.

เทวดานางฟ้าจบไปแล้วตั้งแต่ก่อนตั้งพระประชนันั้น กลับออกมาจับระบำ (โดยไม่มีบทร้อง) อีกครั้ง นับเป็นการเชื่อมโยงเวลาและสถานที่ให้มีความต่อเนื่องเป็นนาฏการเดียวกันได้อย่างเหมาะสมเจาะ และงดงาม

สำหรับบทตั้งนางเมขลา นั้น นอกจากจะทรงดัดบทท้าวความเดิมออกแล้ว ยังทรงเปลี่ยนคำและความจากบทพระราชนิพนธ์ของเดิมอีกด้วย สันนิษฐานได้ว่าน่าจะเป็นพระราชประสงค์ให้สะดวกแก่การที่ตัวละครซึ่งเล่นเป็นนางมณีเมขลาจะรำใช้บท และเพื่อมิให้เกิดความสับสนในเรื่องสีสันของเครื่องแต่งกายตัวละคร ดังจะเปรียบเทียบบทพระราชนิพนธ์ทั้ง 2 ส่วนต่อไปนี้

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁷

มาจะกล่าวบทไป	ถึงโสมศรีมณีเมขลา
อยู่ในทิพสถานวิมานฟ้า	เป็นนักรักษารักษาโดย
นางทรงแก้วมณีไว้ที่ลับ	เป็นเครื่องประดับดิศริไส
เมื่อเผยออกก็ความอร่ามไป	ให้หวาดใจผู้เห็นเป็นอัศจรรย์
เป็นวิษุตาสาวยฟ้าแลบ	ปลาบแปลบ নয়เนตรเป็นเหตุหวั่น
อันศรีกายาภรณ์ของนางนั้น	ล้วนนิลวรรณประดับนิลจินดา
เมื่อถึงกาลพระพวยย้ายประดู	มีเมฆหมอกเลื่อนกลุ่มคลุ่มเวหา
คราวเล่นที่เล่นของเทวดา	เทพบุตรนางฟ้ามาพ้อนรำ
นางเคยไปในที่ประชุมนั้น	ทรงเครื่องดีมีพรรณเขียวขำ
ถึงแล้วเล่นกับพวกจับระบำ	แล้วทำสายฟ้าแลบแปลบปลาบไป
ครั้นถึงคราวระดูเล่นเห็นปานนั้น	นางแต่งองค์ทรงพรรณผ่องใส
ล้วนเขียวคลุ่มหุ้มมณีรัตนไว้	ภายในระโหภาศประหลาดครัน
ครั้นแต่งองค์ทรงเครื่องสรรพเสร็จ	จึงระเห็จจากสถานพิมานสวรรค์
รับเหาะเหินภาลัยไปด้วยพลัน	ยังที่เล่นเทวัญมิทันนาน

ฯ 14 คำ ฯ เชิดฉิ่ง

⁷ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ, “บทในระบำ,” ใน *บทเบิกโรงละครหลวง พระบรมราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4*. (พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, 2463), หน้า 14 - 15.

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁸

มาจะกล่าวบทไป	ถึงนางมณีเมขลา
อยู่ในสถานวิมานฟ้า	พนักงานรักษาขลาไลย
มีเครื่องประดับดวงมณี	รัศมีโอภาสส่องใส
เป็นอาภรณ์ซ่อนไว้ภายใน	เผยออกยามใดก็แพร่พราย
จับพื้นภาเป็นฟ้าแลบ	ปลาบแปลบด้วยดวงมณีฉาย
ภูษาอาภรณ์พรรณราย	เชียวขจีจับกายอำไพ
เคยไปประชุมเทวัญ	เป็นนิจันรินทร์หาขาดไม
ถึงวันกำหนดนัดไว้	ก็มีใจยินดีปรีดา
อ่าองค์ทรงทิพย์อสังการ	กุมมณีชี้ขวาลย์มีค่า
ออกจากวิมานรัตนา	เหาะมาที่ประชุมเทวัญ

๙ 10 คำ ๙ เชิดฉิ่ง

กล่าวโดยสรุปได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับแก้บทละครฉบับระบำนี้นใหม่ โดยมีพระราชประสงค์จะให้กระชับ สะดวกต่อการนำไปเล่นละคร และสื่อความแก่ผู้ดูให้ชัดเจน

1.2 พระราชนิพนธ์บทละครที่ทรงปรุงขึ้นใหม่จากพระราชนิพนธ์ในพระองค์เอง ซึ่งทรงไว้เดิมมี 2 เรื่อง ได้แก่ **บทร้องละคร เรื่องนิทราชาคริข** และ **บทละครเรื่องเงาะป่า**

เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ **ลิลิตนิทราชาคริข** เพื่อพิมพ์พระราชทานเป็นของขวัญแด่พระบรมวงศานุวงศ์ ในการสโมสรสำราญวันขึ้นปีใหม่ พ.ศ. 2422 นั้น ทรงพระกรุณาแนะให้ “เจ้า นายแลข้าราชการ ซึ่งรวมกันเรียกว่า สมาคมนักกลหลวง”⁹ นำพระราชนิพนธ์ลิลิตมาเล่นเป็นละครพูด โดยทรงคัดเลือกผู้เล่นละครด้วยพระองค์เอง และเสด็จลงทอดพระเนตรการซ้อมเป็นระยะ ดังข้อความใน **จดหมายเหตุ**

⁸ อ้างแล้ว, ในเชิงอรรถที่ 6.

⁹ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **ระเบียบตำนานละคร**. (พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2465), หน้า 2.

พระราชกิจรายวัน ว่า “9 เมษายน 2422... เสด็จลงไปซ้อมละครปีใหม่ ที่โรงช้างพิมานรฐยาต้านตวันตก เวลา 4 ทุ่ม กลับขึ้น 2 ยาม”¹⁰ เป็นตัวอย่าง

ผลจากการเสด็จพระดำเนินลงทอดพระเนตรการซ้อมละครดังกล่าว ทำให้ “ทรงพระราชดำริว่าเรื่องบางแห่งเล่นละครควรจะมีบทร้องเข้าปีพาทย์ด้วยจึงจะดี จึงทรงพระราชนิพนธ์บทร้องเรื่องนิทราชาคริขเพิ่มเติมขึ้นสำหรับให้เล่นละครในครั้งนั้นเป็นกลอนแปดบ้าง คัดโคลงกลิตพระราชนิพนธ์มาใช้เป็นบทร้อง”¹¹ สำหรับร้องแทรกสลับการพูดของตัวละครบ้าง

เหตุที่บทความนี้เลือกใช้คำว่า “การพูดของตัวละคร” แทนคำว่า “บทพูดของตัวละคร” เพราะการเล่นละครพูดในระยะนั้น “ตัวละครเป็นแต่ศึกษารู้เรื่องแล้วเล่นเจรจาตามประดิษฐ์ของตนเอง”¹² เนื่องจากว่า “กระบวนเล่นไม่มีบท ตัวละครเจรจาตามใจไปตามเรื่องที่เล่น ต่อมีการขับร้องในเรื่องละครจึงเอาบทกลอนของเก่าที่แต่งไว้ ฤๅแต่งขึ้นใหม่ เป็นคำขับลำ แต่เล่นโรงเวทที่มีฉาก แลแต่งตัวตามอย่างบุคคลในเรื่องละครมาแต่แรก”¹³ ซึ่งเป็นวิธีการเล่นละครแบบที่เรียกว่า “ละครพูดขึ้นเดิม”

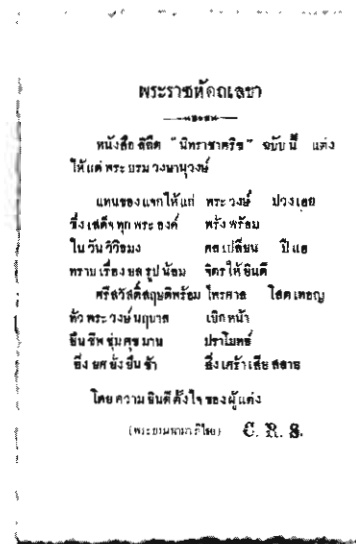
การเล่นละครเรื่อง **นิทราชาคริข** ในพระบรมราชูปถัมภ์ครั้งนั้น มีประเด็นที่แสดงให้เห็นถึงพระปรีชาด้านนาฏยศิลป์ ในพระราชสถานะผู้อำนวยการแสดง 2 ประการ ดังต่อไปนี้

¹⁰ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีเถาะ จุลศักราช 1241*. (พระนคร: แสงทองการพิมพ์), หน้า 29.

¹¹ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. “ตำนานการเล่นละครเรื่องนิทราชาคริข,” ใน *ลิลิต นิทราชาคริข*. (พระนคร: โรงพิมพ์ไท, 2465), หน้า 231 - 232.

¹² อ้างแล้ว, ในเชิงอรรถที่ 9. หน้า 10.

¹³ อ้างแล้ว, ในเชิงอรรถที่ 9.

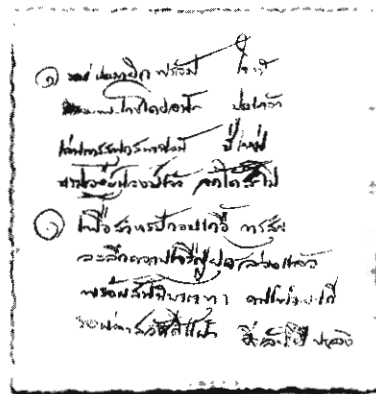

ประการแรก บทร้องละคร เรื่องนิราชาครีษ จำนวนทั้งสิ้น 30 บท เป็นบทซึ่งทรงดัดมาจากลิลิต 3 บท ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่เป็นคำกลอน 24 บท และกาพย์สุรางคนางค์ 3 บท ส่วนใหญ่เป็นบทร้องเดี่ยว มีบทร้องคู่ 1 บท บทร้องหมู่ 1 บท และบทสำหรับตัวละครเอกร้องเนื้อ โดยมีตัวละครประกอบร้องรับ อีก 1 บท

ประการที่ 2 ผู้เล่นเป็นตัวละครซึ่งมีบทร้องลำคั้งนั้น มีทั้งข้าราชการผู้มีบรรดาศักดิ์ และ “เจ้านายพี่น้องทรงเล่น”¹⁴ ซึ่งในจำนวนนั้น มีเจ้านายที่ทรงรับบทเป็นตัวละครสำคัญมากกว่า 1 บทบาท ถึง 3 พระองค์ ได้แก่ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นอดิศรอุดมเดช (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงอดิศรอุดมเดช) ทรงเล่นเป็นพระนางไซบีเด และนางบำเรอชื่อดาวพระศุภร์ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) ทรงเล่นเป็นนางจอบแก้วมารดาของอาหนูหะชั้น

¹⁴ ศรีสรวินทรา, สมเด็จพระบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า. “คำนำ,” ใน *ลิลิตนิราชาครีษ*. (พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, 2465), หน้า 1.

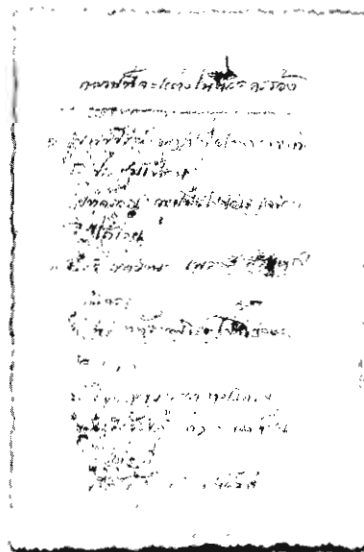
และนางบำเรอชื่อขึ้นจิตร์ สุดท้ายคือ พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์) ทรงเล่นเป็นนางนอชาคอนอ้วัดตกรรยาของอาบุญะชั้น และนางบำเรอชื่อพวงไข่มุก

เมื่อนำ 2 ประเด็นข้างต้นมาพิจารณาควบคู่กับ หนังสือถือเฝ้า บันทึกการดำเนินงานละครครั้งนั้น โดย “ภาณุรังษี” (สมเด็จพระปิตุลาบรมราชพงศาพิมุข เจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช) แล้ว ก็เห็นลำดับการจัดเล่นละครได้ชัดว่า เริ่มต้นที่มีพระราชประสงค์จะให้เล่นเป็นละครพูด จากนั้นจึงทรงคัดเลือกผู้เล่นละคร ต่อเมื่อได้ทอดพระเนตรการซ้อมแล้วระยะหนึ่ง และมีพระราชวินิจฉัยว่าสมควรให้ตัวละครร้องลำแทรกด้วย จึงมีพระราชดำริที่จะทรงพระราชนิพนธ์บทร้องลำสำหรับตัวละครใด ตอนไหนบ้าง¹⁵ ซึ่งเชื่อได้ว่าในขั้นตอนต่อไปคือระหว่างที่ทรงพระราชนิพนธ์บทร้องลำ และกรอกเพลงนั้น ย่อมจะมีพระราชอนุสรณ์คำนึงถึงความสามารถในการร้องของผู้เล่นละครด้วยอย่างแน่นอน ดังปรากฏว่านอกจากอาบุญะชั้นตัวเอกของเรื่องจะมีบทพระราชนิพนธ์ร้องหลายเพลงแล้ว เจ้านาย 3 พระองค์ที่

¹⁵ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ: “กลอนนี้จะแต่งให้ตัวละครร้อง,” ใน *ระเบียบการแสดงละครต่าง ๆ*. ห้องเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 1 ตู้ 115 ชั้น 4/3 มัดที่ 217.

ต้องรับบทเป็นทั้งนางบำเรอ และนางสำคัญ ดังออกพระนามมาข้างต้น ต่างก็ได้รับพระราชทานบทที่ต้องทรงขับร้องจำนวนไม่น้อยเช่นกัน และอาจจะกล่าวได้ว่าในบรรดาเจ้านาย 3 พระองค์ ซึ่งรับบทเป็นตัวนาง 2 สถานภาพด้วยกันนั้น พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ เป็นองค์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำหนดให้มีบทบาทมากกว่าพระองค์อื่น ๆ และทรงเปิดโอกาสให้แสดงความสามารถเฉพาะองค์มากที่สุด

ทั้งนี้เพราะบทร้องของนางบำเรออื่นทั้ง 6 ลำ ที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่ และทรงแจกบทให้แก่ละนางร้อง นางละ 1 บท นั้นล้วนเป็นทำนองลำ ที่คุ้นหู ได้แก่ ลำแขกมอญ จีนแสด เขียดจิ้ง ช้างประสาธนา อีสระสำอวด และเทพบรรทม แต่สำหรับบทร้องของนางพวงไข่มุกนั้น ทรงตัดโคลงจากลิลิต 2 บท มาเป็นบทร้องตอนขับลำบำเรออาณูหะชั้น และทรงตัดโคลงอีก 3 บท มาเป็นบทร้องตอนวางยาอาณูหะชั้น ที่สำคัญคือมิได้ทรงกรอกทำนองลำ สำหรับขับร้องกำกับไว้ด้วย ฉะนั้น พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ ซึ่งเป็นที่ทราบโดยทั่วไปว่าชอบปรดด้วยพระปรีชาทางคีตศิลป์ดุริยางคศิลป์และ

นาฏยศิลป์ จึงทรงมีอิสระในการคัดสรรเพลงลำตามทีทรงถนัด พอพระทัย และมีพระวินิจฉัยว่าท่วงทำนองไพเราะเหมาะกับพระราชนิพนธ์บทต่อไปนี้

บารมีพระมากพัน	รำพัน
พระพิทักษ์ยุติธรรม	ถ่องแท้
บริสุทธิ์ดุจดวงตะวัน	ส่องโลก ใสแสบ
ทวยราษฎร์รักบาทแม่	ยิ่งด้วยบิดรงค์ ฯ
ยืนยงจงรักเบื่อง	บาทมูล ท่านเฮย
ข้าบาทราชนิกุล	ใหญ่่น้อย
พระสนมสนิทกุล	พิศวาด ท่านนา
ความเคียดเกียดคร้านก้อย	กึ่งนั้นฤมี ฯ
เจริญศรีชนมชีพั้ง	ยืนนาน ยิ่งเทอญ
พระพลปฏิภาณ	จุงแฉ้ว
ดำรงศิริราชฐาน	สมบัติ
ทอนทุกข์สุขสวัสดิ์แคล้ว	คลาดพ้นพรรคภัย ฯ ¹⁶

นอกจากที่กล่าวมาแล้ว พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ ยังมีโอกาสแสดงพระปรีชาให้ปรากฏอีกวาระหนึ่ง ในจากนาฏการที่ทรงรับบทเป็นนางนอชาตอนั้วดัด คือ ได้ทรงขับร้องลำต้นเพลงฉิ่ง คู่กับอาบุญะชั้น หลังจากเสร็จสิ้นพิธีแต่งงานแล้ว และบทพระราชนิพนธ์ร้องลำต่อนี้ ก็มีเนื้อความเป็นบทร้องสรรเสริญพระบารมีเช่นเดียวกันบทที่กล่าวมาแล้ว ดังนี้

อาบุญ	ชื่นเฮ้ยชื่นใจ	เพราะพี่ได้นมน้องประคองขวัญ
นอชา	น้องดีใจเหมือนได้พี่ที่ร่วมครรรค์	นับวันจะเกษมเปรมปรีดา
อาบุญ	พระผ่านเกล้าเจ้าประคุณการุณเลียง	ได้ชื่อเสียงยศศักดิ์หนักหนา
นอชา	แม่เหนือเกล้าเจ้าประคุณกรุณา	ผดุงผดายกย่องให้พ้องฟู

¹⁶ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. “พระราชนิพนธ์บทร้องละคร เรื่องนิราชาคริข,” ใน *ลิลิต นิราชาคริข*. (พระนคร: โรงพิมพ์ไท, 2465), หน้า 244.

อาบุญ พึ่งพระคุณอันเกล้าทุกเช้าค่ำ	ประทานข้าสินทรัพย์นับอัฐ
นอชา โอ้เย็นใจเช้าค่ำแม่คำชู	ทั้งเกื้อกูลสารพัดจัดประทาน
อาบุญ ขอพระจงทรงพระชนม์พันเรือนร้อย	สัตว์น้อยใหญ่พินาศอย่าอาญา
นอชา ขอพระแม่แม่พระยศกำหนดนาน	ประสงค์ประการใดให้นึกได้เอย ฯ ¹⁷

บทนางนอชาตอนอ้วดัดกราบทูลพระนางไซบีได้ว่าอาบุญหะชันตาย นับได้ว่าเป็นอีกบทร้องหนึ่งที่ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นใหม่เพื่อให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าจิตรเจริญ ได้แสดงพระปรีชาสามารถ และความเชี่ยวชาญในทางคีตศิลป์ เพราะนอกจากจะทรงกำหนดให้ขับร้องล้ามอญร้องให้ เช่นเดียวกับบทร้องของอาบุญหะชันในตอนต้นเรื่อง ซึ่งเป็นเพลงที่มีการร้องเอื้อนมาก และขับร้องให้ไพเราะได้ยากแล้ว บทร้องบทนี้ยังทรงพระราชนิพนธ์บาทแรกด้วย “วรรณครับ” อีกด้วย ฉะนั้น นอกจากผู้ขับร้องจะต้องรู้จักทางร้องเป็นอย่างดี ยังจำเป็นต้องรู้ทางบรรเลงอีกด้วย จึงจะสามารถร้อง “เข้าเพลง” ได้ถูกต้อง

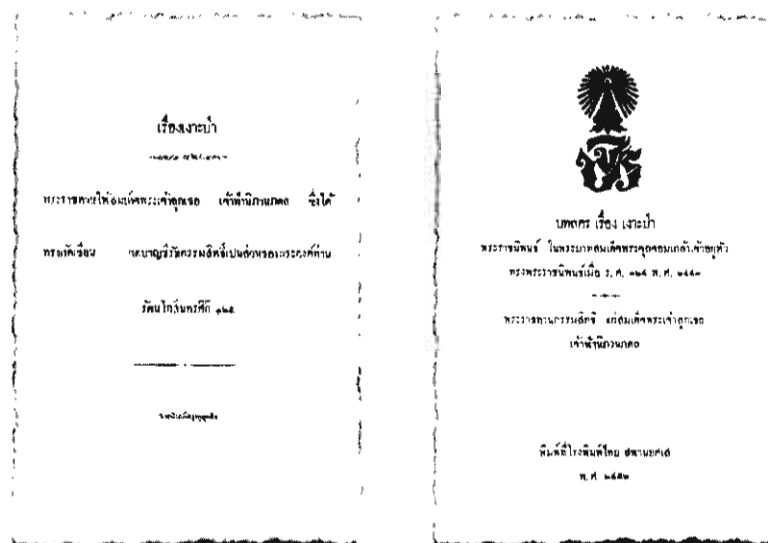
การที่องค์ผู้ทรงพระราชนิพนธ์บทร้องลำ คัดสรรตัวผู้เล่นละคร ทรงกะการ และเปิดโอกาสให้เจ้านายผู้ทรงรับบทเป็นตัวละครได้แสดงฝีมือซึ่งมีอยู่บริบูรณ์ให้ปรากฏเช่นนี้ จึงเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งซึ่งแสดงถึงพระอัจฉริยภาพด้านนาฏยศิลป์ ทั้งในพระราชสถานะผู้อำนวยการสร้าง ผู้คัดเลือกตัวละคร และผู้เขียนบท

องค์พยานที่ยืนยันถึงความสำเร็จของบทร้องลำพระราชนิพนธ์ และการจัดเล่นละครครั้งนั้นเป็นอย่างดี ได้แก่ ความประทับพระราชนฤทัยจากที่เคยทอดพระเนตรการเล่นละคร และทรงสดับ **บทร้องละคร เรื่อง นิทราชาคริข** ที่ว่า “รู้สึกว่เพราะจับใจแลสนุกอย่างเยี่ยมยอด”¹⁸ ซึ่งสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ทรงพระราชนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. 2456 หลังจากเวลาผ่านมานานกว่า 40 ปี

¹⁷ เพ็งอ้ง, หน้า 246 - 247.

¹⁸ อ้งแล้ว, ในเชิงอรุณที่ 14, หน้า 1 - 2.

สำหรับพระราชนิพนธ์ **บทละครเรื่องเงาะป่า** นั้น ได้มีผู้เชิญมาศึกษาแล้วอย่างต่อเนื่อง ซึ่งเท่าที่พบมักอาศัยฉบับที่ตีพิมพ์แล้วมาเป็นข้อมูล แต่ในการศึกษาครั้งนี้ จะเชิญ “ฉบับลายพระหัตถ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้านิมิตร์นภดล กรมขุนอุทุมทองเขตขัตติยนารี”¹⁹ มาเป็นฉบับหลัก และฉบับสอบชำระใหม่ ที่พิมพ์เผยแพร่ เมื่อ พ.ศ. 2540 เป็นฉบับรองสำหรับใช้พิจารณาเทียบเคียง

ผู้ที่ได้อ่านพระราชนิพนธ์ “คำนำ” จำนวนหนึ่ง มีความเข้าใจตรงกันว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ ด้วยมีพระราชประสงค์จะให้เป็นบทร้องส่ง มิใช่บทเล่นละคร ประกอบกับการที่ฉบับพิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. 2449 โดยโรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ ซึ่งจำหน้าปก

¹⁹ ฉบับลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้า นิมิตร์นภดล กรมขุนอุทุมทองเขตขัตติยนารี. ใน **บทละคร เรื่อง เงาะป่า**. (ม.ป.ท., 2540).

หนังสือว่า **เรื่องเงาะป่า**²⁰ ก็มีเฉพาะแต่เพียงบทร้องจึงเป็นการเสริมย้ำความเชื่อดังกล่าวให้นักแน่นขึ้นอีก กับทั้งเมื่ออ่านฉบับซึ่งตีพิมพ์ครั้งที่ 2 เมื่อล่วงรัชกาลแล้ว โดยโรงพิมพ์ไทย ก็ยิ่งทำให้ปักใจเชื่อมั่นขึ้นไปอีกว่า ต่อเมื่อทรงปรบมือให้เหมาะสำหรับเล่นละครแล้ว จึงเรียกว่า **บทละคร เรื่องเงาะป่า**²¹ ดังปรากฏอยู่บนหน้าปกหนังสือฉบับพิมพ์ครั้งที่ 2 นั้น และเป็นเล่มที่มักใช้เป็นต้นฉบับในการพิมพ์ครั้งต่อ ๆ มาจนถึงปัจจุบัน

แต่เมื่อได้พิจารณาต้นฉบับลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า กรมขุนอนุรักษ์เทษตติยนาถ ซึ่ง “เขียนด้วยหมึกดำมีรอยขีดฆ่าเขียนด้วยดินสอหลายตอน”²² แล้ว ทำให้เกิดข้อสันนิษฐานใหม่ขึ้นว่า ความในพระราชนิพนธ์ “คำนำ” ดังกล่าว น่าจะมีความหมายว่า ในชั้นแรกเมื่อเริ่มทรงพระราชนิพนธ์นั้น ตั้งพระราชนุทัยจะให้ เป็นบทร้องส่งจริง แต่ครั้นทรงพระราชนิพนธ์ต้นเรื่องไปแล้ว ก็เปลี่ยนพระราชนุทัย และสละการพระราชนิพนธ์ใหม่ให้มีลักษณะเป็นบทละคร ดังปรากฏความในบาทที่ 2 ของโคลงพระราชนิพนธ์ท้ายเรื่องว่า “เรื่อง หลากเล่นละคร ก็ได้”²³ ข้อสันนิษฐานดังกล่าวนี้นี้ มีที่มาจากข้อสังเกต 5 ประการ คือ

ประการที่ 1 ทรงขึ้นต้นบทพระราชนิพนธ์ด้วยกลอนแปดจำนวน 14 คำกลอน เป็น “คำเริ่ม” เพื่อเกริ่นการณ์ จากนั้นจึงเข้าสู่เรื่องด้วยบทร้องแนะนำตัวคนึงในเพลงซ้ำว่า “มาจะกล่าวบทไป”²⁴ ซึ่งเรียกตามนาฏยศัพท์ว่า “ตั้งคนึง” ต่อมาเป็นบทดำเนินเรื่อง ทรงพระราชนิพนธ์ว่า “วันหนึ่ง ให้คิดรำพึงถึงสหาย”²⁵ อันมีเนื้อความใกล้เคียงกับต้นเรื่อง **ไกรทอง** พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยที่กรอกเพลง

²⁰ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **เรื่องเงาะป่า**. (พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, รัตนโกสินทร์ศก 125).

²¹ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. **บทละคร เรื่องเงาะป่า**. (พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, 2456).

²² คณะผู้สอบชำระ. “เรื่องควรรู้ และการสอบชำระพระราชนิพนธ์บทละคร “เงาะป่า”, ใน **บทละคร เรื่องเงาะป่า** (ม.ป.ท., 2540), หน้า 16.

²³ อ้างแล้ว, ในเชิงอรรถที่ 20. หน้า 482.

²⁴ เพิ่งอ้าง. หน้า 236.

²⁵ เพิ่งอ้าง.

ร้องเพลงเดียวกันคือเพลงปิ่นตลิ่ง และมีบทร้องใกล้เคียงกันว่า “วันหนึ่ง ให้คิดคำนึงถึงบ้าน”²⁶ และเมื่อถึงฉกานาฏการที่ไม่ได้ปรากฏตัว ได้ทรงพระราชนิพนธ์คำขึ้นต้นบทว่า “เมื่อนั้น” เป็นครั้งแรก จากนั้นก็ทรงใช้คำว่า “เมื่อนั้น” และ “บัดนั้น” เป็นคำบ่งสถานะของตัวละครในเรื่องตามขนบการแต่งกลอนบทละครต่อเนื่องไปจนจบพระราชนิพนธ์

ประการที่ 2 ทรงระบุว่าจะต้องมีการ “เจรจา” แทรกเมื่อจบบทร้องตอนใดบ้างไว้ตั้งแต่แรกทรงพระราชนิพนธ์ ซึ่งหากมีพระราชประสงค์ให้เป็นบทร้องแต่เพียงโสดเดียวแล้ว ก็ไม่มีความจำเป็นใด ๆ ที่จะต้องทรงกำหนดให้มีการเจรจาแทรกบทร้องเลย

ดังเช่น ท้ายฉกานาฏการที่คันทิง และไม้ไผ่แบ่งอาหารกันกินนั้น มีลายพระหัตถ์ทรงด้วยหมึกว่า “แล้วปันกันกินเล่นเป็นกุสียุค สรวลสนุกเฮฮา ประสาใจ ฯ 6 คำ เเจรจา ฯ”²⁷ และมีลายพระหัตถ์ทรงด้วยดินสอ ชีตคำว่า “เจรจา” ออก รวมทั้งมีคำว่า “เส้นเหล้า เเจรจา”²⁸ ต่อท้าย ก่อนจะเริ่มฉกานาฏการใหม่คือตั้งชมพลา เป็นต้น ตัวอย่างนี้แสดงให้เห็นว่า ทรงกำหนดให้มีเจรจาแทรกไว้แต่แรกทรงพระราชนิพนธ์แล้ว ต่อภายหลังเมื่อทรงพระราชนิพนธ์บทร้องเพลงเส้นเหล้าและแขกไท่ขึ้นสำหรับแทรกเข้าไประหว่างฉกานาฏการทั้งสอง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมขุนอนุรักษ์เชตขัตติยานารี จึงทรงขีดฆ่า และแก้ไขไว้ในฉบับลายพระหัตถ์ ตามที่ปรากฏบทร้องในฉบับพิมพ์ พ.ศ. 2456 นั้น

ประการที่ 3 ทรงพระราชนิพนธ์บทร้องเกี่ยวพาราสี ระหว่างดาวงของกับนางถึงเงาะ ให้มีลีลาเป็นบทโต้ตอบ และพระราชทานพระราชดำริให้ขุนเสนาะดุริยางค์ (แช่ม สุนทรวาทิน) จัดเพลงร้องสลับกันให้ฟังได้ถนัดว่าเป็นบทร้องของผู้ใด ในการนั้น ขุนเสนาะดุริยางค์ได้กรอกเพลงโลมออกกับบทของดาวงของ และร้ายสำหรับบทของนางถึงเงาะ บทร้องที่กล่าวถึงนี้ มีว่า

²⁶ พุทธเลิศหล้านภาลัย, พระบาทสมเด็จพระ. “ไกรทอง,” ใน *บทละครนอกพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 2*. กรุงเทพมหานคร: ทวีการพิมพ์, 2525), หน้า 375.

²⁷ อ้างแล้ว, ในเชิงอรรรถที่ 20. หน้า 246.

²⁸ เพิ่งอ้าง.

- โสมนอก ปากจืด เฝ้าสบึงสบัดไปถึงไหน
 ร่าย อะไรตงนี่หน่ออ้อลูกไม้ เห็นจะเป็นพระไทรท่านแก่งแย้
 โสมนอก เจ้าประมาณน้ำหน้าว่านางไม้ ไม่เชื่อพินี่อะไรเกิดเอาสู้แสรัง
 ปาลูกไม้มาให้เรา
 ร่าย เอะเอาจมาอีกหรือไร
 โสมนอก จงเก็บไว้เป็นพยานการสำคัญ ได้เทวัญเป็นสักขีมีที่ไหน ซึ่งว่า
 พันหักจะเสียไป
 ร่าย มาอีกหลายใบเจียวคราวนี้ ลองชิมลิ้มดูหวานแะ
 โสมนอก ไซ้จะแคะค่อนว่ามารศรี กลับหน้าตาจิ้มลิ้มจุ่มจิ้มดี เมื่อก่อน
 มีเหยินงอกออกเสียงาม น้อยหรือน้องต้องตัวเฝ้าสะคั่ง
 ร่าย เอะยุงมาบึงบึงหนึ่งสองสาม นี่เทวดาเห็นว่าเราตะกราม เลย
 หยาบหยามแก่งปามารำไป...²⁹

ประการที่ 4 บทร้องอวยพรบ่าวสาวในงานวิวาห์สเนากับนางลำหับ
 นั้น มีลายพระหัตถ์ระบุชื่อตัวละครกำกับไว้ว่าบทใดเป็นบทร้องเดี่ยวของตัว
 ละครใด บทใดเป็นบทร้องคู่ของตัวละครคู่ใด และบทใดเป็นบทร้องหมู่ของ
 ตัวละครทั้งฉาก ซึ่งจะเห็นได้ว่าเป็นวิธีการที่ทรงใช้กำกับการขับร้องละคร
 ไว้แต่แรกแล้ว ดังตัวอย่างต่อไปนี้

(ของย่น)
(เจาะย่น)
(ตองย่น)
(มาเนาะ
ฮอยเงาะ) | หลกรัก จงดูเยี่ยงพยัคฆโคร่งใหญ่ ถึงร้ายกาจอาชญา
ปานใด มิได้ทำร้ายแก่ลูกเมีย
บุญเหลือจงดูเยี่ยงแม่เสืออย่าอ่อนแอัยรักตัวผู้ดูลูกเฝ้า
กกลี๋ย มีศัตรูลูกเสียชีวิตรแทน
สองเจ้า จงจำคำผู้เฒ่าให้มันแม่น ผัวอย่าดูเมื่อยอย่าดื้อ
ถือเคียดแค้น รักกันมันแม่นพยัคฆา |
|--|--|

²⁹ เพิ่งอ้าง, หน้า 295 - 297.

(ทั้งหมด) นำฟิ่งเนาะนำฟิ่งซ่างวิงวอน ขออวยพรอยู่ด้วยกันให้
 ธรรมชาติ บอแอ็ดบอแอ็ดไว้ให้หุยฮา จงแก่ล้าแก่ล้าแล้ว
 คล่องทั้งสองคน ...
 (ลำนำ) เวสสุวรรณ ดวงบุปผามาสิไม่มีจิต ยังหันหาอาทิตย์ที่แสงอันเมื่อ
 ยามค้ำน้ำค้างพร่างไพรวัง รับแสงจันทร์อบอุ้มไม่ชุ่ม
 มัว...³⁰

ลักษณะเช่นเดียวกันนี้ปรากฏซ้ำอีกครั้ง เมื่อถึงบทมดงเพลงเขนง
 ของนางวังคอน และเพลงน้ำค้างของนางมือซังด้วย

ประการที่ 5 ทรงกำกับวิธีการเล่นของบรรดาเงาะหนุ่มสาว แทรก
 ไว้ในระหว่างการเดินรำว่า “ไปรดอกไม้ฟายมือหนึ่ง”³¹ และ “ไปรดอกไม้
 อีกฟายมือหนึ่ง”³² การทรงกำกับวิธีเล่นละครดังที่ปรากฏ ช่วยย้ำความเชื่อ
 สร้างความมั่นใจ และสนับสนุนข้อสันนิษฐานใหม่นี้ให้นักแน่นขึ้น

นอกจากนั้น ประโยชน์ที่ได้รับจากการพิจารณาต้นฉบับลายพระหัตถ์
 อีกประการหนึ่งก็คือ ได้เห็นวิธีการที่ทรงตัด - ต่อ บทละครเรื่องนี้ชัดเจนยิ่ง
 ขึ้น เพราะหากศึกษาพระราชนิพนธ์เรื่องนี้จากฉบับพิมพ์ฉบับต่าง ๆ แล้ว
 จะแลเห็นเพียงว่าความตอนใดที่มีจำนวนคำกลอนมาก ก็ทรงปรับย่อให้สั้น
 ลง เพื่อให้เหมาะแก่การเล่นละคร (ตามนัยที่เข้าใจกัน) และพระราชนิพนธ์
 ที่ทรงปรับย่อนั้น จะพิมพ์อยู่ในเครื่องหมายขลิขิต ต่อท้ายพระราชนิพนธ์
 จำนวนเดิม ดังตัวอย่างต่อไปนี้

³⁰ เฟื่องอ้าง, หน้า 335 - 339.

³¹ เฟื่องอ้าง, หน้า 342.

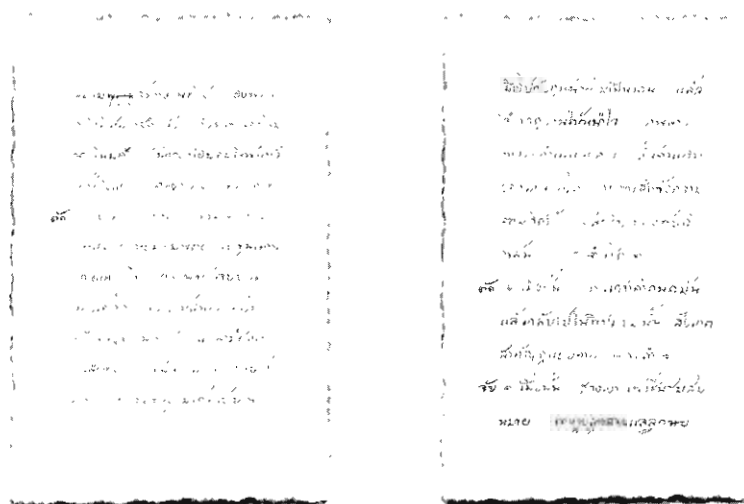
³² เฟื่องอ้าง, หน้า 344.

อันที่วิวาหมงคล	ปลูกไว้ได้ต้นตะเคียนป่า
โคนเติบโตอ้อมมหิมา	ร่มรูกษญาเป็นลานเตียน
ช่วยกันทูลปราบบารัน	โรยทรายรายพื้นให้แลเลียน
แต่งไม้รอบขอบเขตแนบเนียน	ตัดทางอ้อมเวียนไม่วกวน
บ้างปลูกแคร่แม่พ่อแลบ่าวสาว	เกรียวกราวชนรับสับสน
ช่วยกันมากมายหลายสิบคน	บัดคลก็เสร็จดังจินดา ๗ 6 คำ ๗
เมื่อนั้น	สองเงาะซึ่งเป็นหัวหน้า
ไปหาพ่อเล้าแกลงแจ้งกิจจา	การนั้นข้าจัดพร้อมพรัก ๗ 2 คำ ๗
(อันที่วิวาหมงคล	ปลูกไว้ได้ต้นตะเคียนป่า)
(กระปือเฝือกผลไม้นานา	ทั้งสุราเมรัยชัยบาน)
(ส่งข่าวเล่าบอกทั่วถึง	เตรียมการอื้ออึงทั้งหมู่บ้าน)
(ครั้งสำเร็จเสร็จสรรพมีทันนาน	ไปแจ้งการบิดาว่าพร้อมพรัก) ³³

แต่เมื่อได้ศึกษาจากต้นฉบับลายพระหัตถ์แล้ว จึงได้แลเห็นว่าวิธีที่ทรงใช้ตัด - ต่อ จำนวนเดิมให้เป็นจำนวนใหม่ ซึ่งเหมาะแก่การนำไปเล่นละครนั้น มี 2 วิธี ด้วยกัน คือ

วิธีการแรก มีลายพระหัตถ์คำว่า “ตัด” อยู่หน้าบทที่ไม่มีพระราชประสงค์จะให้ใช้ร้องละคร และเมื่อถึงบทซึ่งมีพระประสงค์จะให้เป็นบทร้องต่อเนื่องกับบทก่อนหน้าบทที่ทรงตัดออก ก็จะมีลายพระหัตถ์คำว่า “จับ” อยู่หน้าบทนั้น ตัวอย่างต่อไปนี้ มาจากฉบับลายพระหัตถ์ซึ่งมีคำว่า “ตัด” และ “จับ” กำกับอยู่ แต่ในฉบับตีพิมพ์ฉบับอื่น ๆ ยังคงปรากฏบทร้องที่ทรงตัดออกแล้ว

³³ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *บทละครเรื่องเงาะป่า พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, 2512), หน้า 51.

ชมโฉม พิศภักตรเพียงปยงเมื่อทรงกลด ลอหมคมมิได้มีรอยผีไฟ
 เนตรคมขำคำดังเซตสลักใจ แลวิไลปากหูดูติดตา... นึก
 กระหิยมอ้มใจพันทวี เฝ้ายิ้มแย้มยืนดื้ออยู่มิวาย ๔ 8 คำ ฯ
 ดัด ว่าย เมื่อนั้น ชมพลาตาเข้มนเห็นมุ่งหมายเห็นสเนากระหิยม
 ยิ้มพราย ให้ชุ่มแค้นระคายเคืองใจ เคลื่อนขยับจับบาเดะ
 แล้วได้คิด จะรับให้สนิทธิใครไหว ครั้นจะอยู่ ดูกวนต่อไป
 แม้นไม่ยั้งได้จะเสียการ จึงเสแสร้งแกล้งว่า กับอ้ายแค ภู
 เจ็บแท้อยู่ไม่ได้จะไปบ้าน มึงไปกับภูน้อยไม่เนิ่นนานแล้ว
 จึงมาดูงานให้หน้าใจ ว่าพलग ทางพากันแหวกคน ดันดัน
 เดินออกมานอกได้ กระซิบสั่งข้อความตามคิดไว้แล้วรีบไป
 ยังทับจับปล้น ๔ 8 คำ เชิด ฯ
 ดัด เมื่อนั้น เงาะแคะจำคำถนัดมัน แล้วกลับไปในที่ประชุมนั้น
 สังเกตสำคัญดูแยบคาย ๔ 2 คำ ฯ
 จับ เมื่อนั้น สองเงาะเฒ่าขึ้นชมสมหมาย...³⁴

³⁴ อ้างแล้ว, ในเชิงอรรถที่ 20. หน้า 330 - 332.

จากตัวอย่างที่เชิญมานี้สามารถอนุมานได้ว่าองค์ผู้ทรงพระราชนิพนธ์คงจะมีพระราชวินิจฉัยว่าหากคงบทร้องที่เป็นฉากนาฏการของชมพลาและเงาะแคไว้ตามเดิมแล้ว ก็จะเป็นการห่วงเรื่อง และทำให้บทร้องของฉากนาฏการหลัก คือ งานวิวาห์ย่นยากับนางลำหับขาดตอน จึงทรงตัดทิ้ง 2 บท และจับบทเงาะยกกับมาเนาะ มาต่อเนื่องกับบทย่นาชมโฉมนางลำหับทันทีโดยไม่ต้องทรงแก้สัมผัสกลอนแต่อย่างใด

วิธีการที่ 2 แทรกบทพระราชนิพนธ์ใหม่ลงไประหว่างบรรทัดโดยไม่ต้องทรงขีดฆ่าบทของเดิมทิ้ง และ/หรือ แทรกพระราชนิพนธ์ใหม่ลงระหว่างบรรทัดและขีดเส้นใต้วรรคหรือบทเดิมที่ไม่ต้องพระราชประสงค์แล้ว รวมทั้งปรากฏลายพระหัตถ์คำว่า “ไม่ใช่” กำกับไว้หน้าบทซึ่งมีพระราชประสงค์จะตัดทิ้งด้วย อาทิ

ไม่ใช่ ปราสาททอง ปราสาททอง <u>เป็นผี</u>	นี่ก็ไปก็ให้แหมงๆ แกล้งเล่น ... คงไม่ทน ทุกซัดไปถึงไหน จะตายตามลูกไป ไอ้บิดรมารดาน่าสงสาร จะรำคาญชุ่นข้อง หมองศรี 2 คำ รำพลงนางแสนโคก็ เพียงว่าชีวิตจะมรณา ฯ 6 คำ โอด ฯ³⁵
--	---

³⁵ เพิ่งอ้าง. หน้า 319 - 320.

แต่เป็นที่น่าสนใจอย่างยิ่งว่า ในฉบับตีพิมพ์ทุกฉบับ มิได้แสดงให้เห็นทั้งวิธีการและผลจากการที่ทรงตัด - ต่อ ลักษณะนี้ให้ปรากฏ และส่งผลสืบเนื่องให้ยังคงมีบทร้องทั้งพระราชนิพนธ์สำนวนเดิมและสำนวนใหม่ อยู่รวมกันในฉบับตีพิมพ์ครั้งต่าง ๆ ด้วย ดังเช่นบท “อันที่วิวาหมงคล ปลุกไวกได้ ตันตะเคียนป่า...” ซึ่งแสดงไว้ข้างต้น

จากที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด สรุปได้ว่าพระราชนิพนธ์ บทร้องละคร เรื่อง นิทราชาคริข ก็ดี บทละครเรื่องเงาะป่า ก็ดี ต่างแสดงถึงพระปรีชาญาณ เห็นการณ์ถนัดในการทรงพระราชนิพนธ์บทละครให้เหมาะแก่ศักยภาพและความสามารถของผู้เล่น รวมทั้งพระอัจฉริยภาพในการพระราชนิพนธ์บทสำหรับเล่นละครให้ดำเนินเรื่องได้ต่อเนื่อง กระชับ และสะดวกแก่การเล่นละครด้วย

2. บทพระราชนิพนธ์ที่ทรงขึ้นโดยมีพระราชประสงค์จะให้ผู้อ่านบทละคร และ/หรือ ผู้ดูละคร บังเกิดความรู้สึกขบขัน

บทละครพระราชนิพนธ์ประเภทนี้ มีจำนวน 4 เรื่อง แบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ

2.1 บทละครซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นด้วยความสำราญพระราชหฤทัยเป็นหลัก รวม 3 เรื่อง ได้แก่ **บทร่ำบ่ตลก วงศเทวราช** และ **ปัญญาหายแก่** ดังจะกล่าวถึงเป็นรายละเอียด ตามลำดับต่อไปนี้

บทร่ำบ่ตลก

บทพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ ได้รับการกล่าวถึงอย่างเป็นทางการครั้งแรกใน “อธิบายว่าด้วยพระราชนิพนธ์บทกลอน” ความว่า “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสันตติตแต่งบทกลอนมาแต่ทรงพระเยาว์ เมื่อเสด็จประทับอยู่ ณ พระตำหนักเดิมสวนกุหลาบ ได้ทรงพระราชนิพนธ์ระบำตลกบทร่ำบ่ตลก ระบำนั้น ได้มาเล่นเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วครั้งหนึ่ง เดียวนี้หาบทไม่ได้ น่ากลัวจะสูญ”^{๒๖}

ต่อมาได้ทรงพระนิพนธ์อีกครั้งหนึ่ง ใน ตำนาน เรื่อง **ละครอิเหนา** ว่า “ครั้นสมโภชพระเศวตวรวรรณกับพระมหารพีพรรณคชพงศ์เข้าโรงใน ในรัชกาลที่ 5 โปรดให้มีละครหลวงที่โรงละครหลังวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตอนเย็นเล่นจับระบำตลก ตัวละครเลือกล้วนแต่จำอาวตผู้ชายที่มีชื่อเสียงในเวลานั้นมาเล่นประสมโรง นายต่ายข้าหลวงเดิมเป็นตัวพระอรชุน นายชำแตรเป็นตัวนางเมขลา นายรุ่งเป็นตัวรามสูร บทร่ำบ่ตลกที่ทรงพระราชนิพนธ์ไว้แต่เมื่อยังเสด็จประทับอยู่พระตำหนักสวนกุหลาบ ในรัชกาลที่ 4 เล่ากันว่า ขบขันนัก”^{๒๗} และทรงพระนิพนธ์อธิบายขยายความไว้ในเชิงอรรถด้วยว่า “บทร่ำบ่ตลกที่ทรงพระราชนิพนธ์ เดียวนี้เป็นแต่จำกันได้คนละเล็กละน้อย หา

^{๒๖} ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. “อธิบายว่าด้วยพระราชนิพนธ์บทกลอน,” ใน *พระราชนิพนธ์โดยวิธีมโหรี* กับ *ตามเสด็จประพาสไทรโยค*. (ม.ป.ท., 2456), หน้า 28.

^{๒๗} ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. *ตำนานเรื่องละครอิเหนา*. (พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, 2464), หน้า 156 - 157.

จากข้อมูลเท่าที่ปรากฏ สันนิษฐานได้ว่าทรงพระราชนิพนธ์ **บทพระบำตลก** ขึ้นตั้งแต่ครั้งยังทรงดำรงพระยศเป็นกรมขุนพิริยประชานาถ เจริญพระชันษาราว 14 - 15 พรรษา ในช่วงปลายปีชกาล พ.ศ.2409 จนถึงต้นปีมะโรง พ.ศ. 2411 และมีพระราชธิดากับ ม.ร.ว. แข (เจ้าจอมมารดา ม.ร.ว. แข) แล้ว 1 พระองค์ เป็นระยะที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เสด็จไปประทับ ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ และพระราชทานคุณแพ (เจ้าคุณพระประยูรวงศ์) ให้เป็นอัครบริจาริกาแล้ว เท่านั้น

ตราบาจนกรมศิลปากรพบว่า “ที่ในหอสมุดแห่งชาติมีหนังสือเป็นตัวพิมพ์ดีดรักษาไว้เรื่องหนึ่ง พิมพ์เป็นชื่อเรื่องไว้ว่า ‘บทพระบำตลก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์’ เมื่อยังเป็นสมเด็จพระ

³⁸ เพิ่งอ้าง. หน้า 157.

พระเจ้าลูกเธอ”³⁹ และนำมาพิมพ์เผยแพร่ใน พ.ศ.2478 พระราชนิพนธ์เรื่องนี้จึงปรากฏสู่สาธารณะ

แต่อาจด้วยเหตุว่ามีการตีพิมพ์เพียงครั้งเดียว และคงจะมีจำนวนพิมพ์ไม่มากนัก จึงไม่เป็นที่แพร่หลาย ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อวินัย จินดารักษ์ วิเคราะห์หรือยกย่องพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสนอเป็นปริญาานิพนธ์ต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร ใน พ.ศ.2540 นั้น ก็ไม่ปรากฏว่าได้เชิญพระราชนิพนธ์เรื่องนี้มาเป็นข้อมูลประกอบการศึกษาด้วย เป็นต้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะมีพระราชประสงค์ให้เรื่อง **บทระบำตลก** เป็นบทสำหรับเล่นออกโรงจริง ๆ ตั้งแต่แรกที่ทรงพระราชนิพนธ์หรือไม่นั้น ไม่อาจตอบได้แน่ชัด แต่น่าจะเป็นเรื่องซึ่งทรงพอพระราชหฤทัยอยู่ไม่น้อยทีเดียว ดังจะเห็นว่าเมื่อสบโอกาสเหมาะ คือ ในปีที่ 3 แห่งรัชสมัย เมื่อคราวมีงานสมโภชช้างเผือก 2 ช้าง เข้าโรงในปีมะเมีย พ.ศ.2413 พระราชนิพนธ์เรื่องนี้ก็ได้เล่นออกโรง⁴⁰ ดังกล่าวมาแล้ว

หากพิจารณาเนื้อความ จะเห็นได้ชัดว่าทรงพระราชนิพนธ์ล้อ **บทละครจันระบำ** คือ เดินเรื่องตั้งแต่บทจันระบำเทวดานางฟ้าในเพลงสืบทตั้งนางเมขลา ตั้งพระวรุณ ตั้งรามสูร รามสูรชิงแก้วนางเมขลา พระวรุณรบกับรามสูร เขาพระสุเมรุทุด ตั้งพระอิศวร พระวิฆณุกรรมตามพระวรุณกับรามสูรเข้าเฝ้า จบเรื่องลงที่เทวดาชักเขาพระสุเมรุ และมีหลายคำกลอนที่ใกล้เคียงกับบทละคร เรื่อง **ระเด่นลันได** ของ พระมหามนตรี (ทวีปย์) กับบทละครเรื่อง **พระมะเหลเถไถ** ของคุณสุวรรณ อาทิ พรรณนาลักษณะของนางเมขลา ว่า “ผิวเนื้อเป็นนวลล้วนซีไคล วิสัยเหมือนหนังแซกเมื่อแรกมี”⁴¹ กล่าวถึงทิพยหารของพระวรุณ ว่า “เปิดม่านเห็นข้าวตังกับหนัง

³⁹ กรมศิลปากร. “คำอธิบาย.” ใน **พระราชนิพนธ์บทระบำตลก** ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2478), ไม่มีเลขหน้า.

⁴⁰ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระบาทสมเด็จพระ. **จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ในรัชกาลที่ 5 ปีมะโรง พ.ศ.2411 - ปีระกา พ.ศ.2416**. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, หน้า 41.

⁴¹ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระบาทสมเด็จพระ. **พระราชนิพนธ์บทระบำตลก** ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2478), หน้า 2.

ปลา”⁴² เสริมสร้อยท้ายไวพจน์แทนนามพระอิศวรว่า “เมื่อนั้น พระจอมภพ
 ลบโลกกระหลาป่า”⁴³ และพรรณานาทอวตธิธิฤทธิ์ของรามสูรคล้ายกับ
 บทของระเด่นลันได ว่า “...เราจะอวดฤทธิ์ให้เอ็งเกรง กลัวเราทั้งในใต้หล้า
 แต่ชั้นหมาภูเตะยังร้องเอ็ง ไล่เดือนกึ่งก็อสิอครั้นเครง คนตายเองภูติไม่มี
 ความ ... ได้เห็นฤทธิ์เราหรือหาไม่ นานไปกลัวท่านจะสิ้นหัว มิใช่จะแสร้ง
 แกล้งอวดตัว...”⁴⁴ เป็นอาทิ

จำเป็นต้องกล่าวไว้ ณ ที่นี้ด้วยว่า มีบทร้องบางคำกลอนที่โลดโผนและ
 มีน้ำเสียงติดอยู่ข้างจะ “โชน” อยู่บ้าง ดังตัวอย่างบทจับระบำเทวดานางฟ้า
 ในเพลงพระทอง ที่ว่า “นางฟ้าเหี้ยบบ่าเทพบุตร”⁴⁵ บทรามสูรชิงแก้วนาง
 เมขลาว่า “แสงแก้วเข้าตาขุนยักษ์ มีคนนักหาเห็นอะไรไม่ ล้มลงด้วยพลัน
 ทันใด เมขลาดีใจวิ่งเข้ามา แล้วเอาสันตีนปักกระบาน ขุนมารปั้มจะม้วย
 สังขาร...”⁴⁶ และบทพระวรชุนรบกับรามสูร ว่า “เมื่อนั้น จึงพระวรชุนใจหาญ
 รับรองป้องกันประจัญบาน โผนทะยานเหี้ยบบ่ากุมภัณฑ์ ขุนยักษ์บีบคั้น
 ลูกคันทะ วรชุนแทบจะม้วยอาลัย...”⁴⁷ เป็นต้น

เมื่อพิจารณาถึงการทรงพระราชนิพนธ์ และน้ำเสียงที่ปรากฏในบท
 พระราชนิพนธ์ ประกอบกับข้อความสั้น ๆ พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้า
 บรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ว่า “เล่ากันว่าขบขันนัก” ดัง
 กล่าว แม้จะยังหาข้อยุติไม่ได้ชัดว่าบรรดาท่านผู้ได้ดูการเล่นระบำตลกครั้ง
 นั้นรู้สึกเข้ากับบทพระราชนิพนธ์ที่ได้อ่าน หรือรู้สึกตลกกับท่าทีการเล่นของ
 ตัวละครที่ได้เห็น หรือทั้ง 2 ประการประกอบกัน จนทำให้เล่าสืบต่อกันมา
 ก็ตาม แต่เชื่อว่าคงไม่มีผู้ใดรู้สึกว่าเป็นการกล่าวเกินจริง หากจะสรุปไว้ใน
 ขั้นต้นนี้ก่อนว่าทรงพระปรีชาสามารถพระราชนิพนธ์บทระบำให้ชวนหัวได้
 และสำเร็จประโยชน์ยิ่งขึ้นไปอีกเมื่อทรงคัดสรร “จำอวดผู้ชายที่มีชื่อเสียง
 ในเวลานั้นมาเล่นประสมโรง” ดังกล่าวมาแล้วนั้นด้วย

⁴² เฟื่องอ้าง.

⁴³ เฟื่องอ้าง. หน้า 7.

⁴⁴ เฟื่องอ้าง. หน้า 4 - 5.45 เฟื่องอ้าง. หน้า 1.

⁴⁵ เฟื่องอ้าง. หน้า 4.

⁴⁷ เฟื่องอ้าง. หน้า 5.

เมื่อ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเชิฐบทพระราชนิพนธ์ เรื่อง **วงศ์เทวราช** ทั้ง 14 เล่มสมุดไทย มาแบ่งเป็น 2 ภาค เรียกว่า ภาคที่ 1 และภาคที่ 2 สำหรับนำไปพิมพ์คู่กัน ใน พ.ศ. 2469 นั้น ได้ทรงพระนิพนธ์แถลงมูลเหตุที่นำมาตีพิมพ์ และความเป็นมาของเรื่องไว้ใน “คำนำ” ด้วย

กล่าวเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับความเป็นมา ซึ่งทรงเรียกว่า “ตำนานการที่ทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องวงศ์เทวราช”⁴⁶ นั้น มีข้อความที่พิจารณาแล้วเห็นว่าเป็นสาระอันพึงสังเกตและมีนัยสำคัญดังจะยกมาแสดงและใส่หมายเลขกำกับไว้ เพื่ออธิบายขยายความต่อไป ดังนี้

⁴⁶ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. “คำนำ,” ใน **วงศ์เทวราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์ เมื่อปีวอก พ.ศ. 2427 ภาคที่ 1**. (พระนคร: โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2469), ไม่มีเลขหน้า.